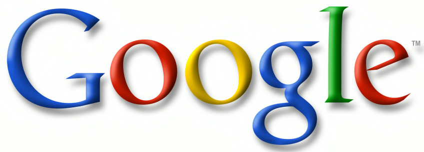

A. LOOSJES.

VOOR RUIM EENE HALVE EEUW.

HAARLEM,
DE ERVEN LOOSJES.
1897.

HIERONYMUS
ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY

VOOR RUIM EENE HALVE EEUW.

Voor ruim eene halve eeuw.

De Evangeliedienaren in de Protestantsche Gemeenten te Haarlem,

DOOR

A. LOOSJES,

Rustend Leeraar in de Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam.

Voorgeslachten kwijnden henen,
En wij bloeien op hun graf.

HAARLEM,
DE ERVEN LOOSJES.
1897.

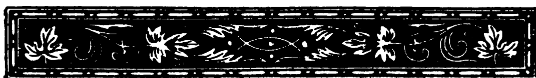
Deze stukken, geplaatst in het Haarlemsch Predikbeurtenblad van 1896, werden in gezamenlijken overdruk van meer dan éénen kant gevraagd of verwacht. Nu worden zij alzoo met enkele kleine maar noodige wijzigingen gegeven. Mocht de beschouwing van het verledene nog dezen en genen tot genoegen en zegen zijn!

A. L.

9 Januari 1897.

INHOUD.

I.

JAN VAN DER ZANDT.

In de dagen dat er nog geen Haarlemsch Predikbeurtenblad was, ja aan een Haarlemsch Predikbeurtenblad nog niet gedacht werd, omstreeks 1839, werd den volke nochtans wel reeds kenbaar gemaakt, waar, wanneer en van wien men zijne stichting te wachten had: dit geschiedde toen op twee domineesbriefjes, dat eene van Enschedé en dat andere van Bohn. Dat van Bohn was witter getint dan dat van Enschedé; het behartigde in een druk met groote, zwarte, oud-Hollandsche letters de belangen der Doopsgezinden, Remonstranten en Lutherschen, waarvoor het ruim plaats had, zelfs wanneer het aantal aankondigingen tegen

de feestdagen boven het gewone klom. Dit gewone aantal was toen in den winter drie voor de Doopsgezinden, want bij de nog bestaande ochtend- en avondbeurt kwam des Woensdagsavonds de Schriftuuroefening over een gedeelte des O. V.; ééne voor de Remonstranten en twee voor de Lutherschen. Ik meen mij zeker te herinneren, dat de prijs daarvoor alléén *f* 1.25 's jaars bedroeg. Maar het briefje van Enschedé, ofschoon het lange toch niet zoo lang als het Amsterdamsche, waarmede de moeders hare zuigelingen maten, tevreden als die de lengte daarvan bereikten, kon er 's winters en vooral tegen Kersttijd en Nieuwjaar zeer gevuld uitzien. Toch was het enkel en alleen bestemd voor de Nederduitsch Hervormde Gemeente en voor de bij haar behoorende een zeer bescheiden plaatsje vragende Walsche. Want er werd toen meer gepredikt dan thans; wel kende men geene middagbeurt in de Groote Kerk, tenzij op Waterloo-Zondag; maar, behalve die voor de kinderen in de Bakenesser, werden er twee catechismus-preeken gehouden, ééne in de Nieuwe en ééne in de Janskerk. In den winter waren er, behalve de Woensdagavond-godsdienstoefeningen in de Groote, gedurende vele maanden openbare catechisatiën in de Janskerk. Deze werden geleid door één der Predikanten, die confabuleerende met de godsdienstonderwijzers

en eene godsdienstonderwijzeres bijbelplaatsen of afdeelingen van den catechismus behandelden. Dit gaf dikwerf aanleiding tot belangrijk en ook voor de toehoorders nuttig debat; de lieve vrede werd er niet bij verstoord. Maar de aankondiging dezer catechisatie vereischte wegens opgave van de te behandelen stof, evenals de Zondagmorgenbeurt, voor welke eene vervolgstof was bestemd, op het briefje vrij wat ruimte. De Afgescheidenen (van Doleerenden wist men toen nog niet) kwamen er in 't geheel niet op voor. Wel waren er te Haarlem, maar hun toestand was in den beginne althans nog te weinig geregeld en hun bestaan te tegenstrijdig met dat der Nederduitsch Hervormde kerk, om hun bij de afkondiging der predikbeurten eensdeels eene plaats te doen vragen, anderdeels die te gunnen op het officiëele predikbeurtenbriefje, dat wekelijks bij Enschedé in 't licht kwam.

Op dit briefje nu ('t zal in de eerste helft van 1839 geweest zijn) moet men een paar maal deze zeker wel wat vreemde afkondiging eener predikbeurt hebben kunnen lezen: *J. v. d. Zandt of een ander*. Niemand had er veel aan; en toch was het de onzekerheid niet, welke nu dezelfde uitgevers in hunne stadscourant gewoon zijn door een vraagteeken aan te wijzen, want auteursrecht bij de wet geregeld belemmerde hen toen nog niet. De schuld of liever de oor-

zaak van deze twijfelachtige voorlichting moest bij Ds. v. d. Zandt zelven gezocht worden; 't was met den goeden, stokouden man een gek geval: hij wilde nog voortgaan, doch hij kon niet meer.

Reeds in 1782, dus voor 57 jaar had hij op zes-en-twintigjarigen leeftijd zijne bediening aanvaard te Abbenbroek, een dorpje in Zuid-Holland bij Geervliet. Reeds het volgende jaar 1783 was hij van Abbenbroek naar Apeldoorn vertrokken en diende de Gemeente aldaar tot 1788. Nog waren er in den mond des volks te Haarlem over die Apeldoornsche jaren berichten bewaard, ja de schoolkinderen, niet bang voor een anachronisme, verhaalden elkander, dat Ds. v. d. Zandt onzen Koning (Willem I, geb. 1772) gedoopt had. Wel kan hij aan dezen vorst het eerste onderwijs in den godsdienst gegeven hebben, zeker bracht hij te Apeldoorn met het vorstelijk huis moeilijke dagen door en zeer zeker was hij tot aan zijn laatsten snik (hij verheelde dit nergens) een duchtig oranjeklant. Bij zijne komst in 1788 zullen velen in het meerendeels sterk patriottisch gezinde Haarlem hem wantrouwend hebben aangezien, en in de daaropvolgende jaren vóór en na 1795 zal de voorzichtigheid der slangen hem uitstekend zijn te pas gekomen; maar gelukkig waren in den tijd, van welken wij spreken, die geschillen van

lieverlede en voor goed vergeten en stond Ds. v. d. Zandt, na bij klimmenden leeftijd al de ambtgenooten die hij vond te hebben zien vervangen, in 1832 gereed om door velen geëerd op 9 September zijn gouden ambstfeest van in drie Gemeenten vervulden dienst, te Haarlem verre weg het langst, te vieren. Hij deed dit aan den avond van dien dag. H.H. Kerkmeesters hadden voor eene buitengewone verlichting der kerk gezorgd, waarschijnlijk die statige en flikkerende, die toen elk jaar op eersten kerstavond ontstoken werd. Dan waren al de koperen kronen, de grootere en de kleinere, van boven tot be neden in het schip der kerk en in al hare omgangen, van brandende kaarsen voorzien, en had die kerk, ook in haar nog niet gerestaureerden toestand, ondanks de dikke geelbruine korst, met welke vele harer schoonheden nog bedekt waren, een indrukwekkend en feestelijk aanzien.

Opgewekt en dankbaar zal wel het hart van Ds. v. d. Zandt geklopt hebben, toen hij door al zijne ambtgenooten en eene hiertoe benoemde commissie uit ouderlingen en diakenen, onder heerlijke orgelmuziek, bij zeer talrijke opkomst der Gemeente, naar den predikstoel werd geleid, en zeker sprak hij indrukwekkend (want reeds zijn optreden zelf verkondigde het) over „alle vleesch dat als gras is, maar Gods woord blijft in eeuwigheid" (Jesaja 40 vs. 6—8).

Men bedenke, dat voor onze voorouders het vieren van zulke feesten eene zeldzaamheid was, terwijl ons geslacht als bevreesd, dat het misschien de 50 jaar niet halen kan, bij 't volbrengen van de 40 reeds zijn feestprogramma in orde maakt. Vijf-en-twintig jaar in dezelfde gemeente wordt nergens gepasseerd, maar 25 moet ook reeds pompeus herdacht worden, als ze in stukjes hier en stukjes daar zijn doorgebracht, en niet zoo eenvoudig als de Haarlemsche Doopsgezinde Predikant de Waard deed, dien ik er melding van hoorde maken aan het einde van een zeer stil Woensdagavond schriftuur oefeningetje.

Neen, zoo hoeft het nu niet altoos, maar al wat niet wààr is, is toch verkeerd, en in deze feestwoede op kerkelijk gebied is iets niet volkomen in orde; want zij staat vreemd bij en in omgekeerde rede met een tijd als den onzen, waarin christendom en kerk nu juist niet in de gunst der menschen deelen.

Ook moet men eens goed opmerken wie zich vaak het dapperst te weer stellen onder hen die hulde bieden. Zeker óók uwe echte vrienden, leeraren! maar nog krachtiger dikwerf die op 's apostels woord: „acht hen om huns *werks* wil" niet letten en uw werk laten voor hetgeen het is zonder er gebruik van te maken. Er zijn zoo van die feestliefhebbers, die zich overal

laten vinden waar gefeest wordt, en dus ook kerk en dominee's voor dit doel gebruiken.

Maar er waren ook wel dominee's, die zich dit niet lieten doen. Vóór v. d. Zandt viel nog aan vijf Predikanten der Haarlemsche Hervormde Gemeente hetzelfde voorrecht te beurt, en na hem nog aan één, nl. in 1883 aan Moltzer, maar die wilde er niets van weten. Dat was nu weêr het andere uiterste. Misschien had hij wel gelezen wat Claus Harms in zijn leerzaam en geestig boek „Het wezen en werk van den Evangeliedienaar", bewerkt door W. Verwey, Haarlem 1845, blz. 94 schrijft en hier nog wel eens mag gedrukt worden, niet alleen voor predikanten maar ook voor gemeenteleden om het kerkelijk jubileeren ernstiger te leeren beschouwen: „Het wil mij zoo toeschijnen: in den regel moest een jubelfeest (50-jarig is hier bedoeld) en een jubelpreek in het geheel niet plaats hebben. Evenwel, indien hij, die zijn jubelfeest viert, bij zijne vijftig dienstjaren nog zijne gezonde lichaams- en zielsvermogens heeft; indien hij ook op zijn zeventigste en tachtigste jaar den *tact* des verstands nog niet verloren heeft, en voor geene uitdrukkingen laat vreezen waarover men glimlacht; verder indien hij eene goede getuigenis bij allen heeft, dat zorg voor het lichaam, traagheid in de ambtsbediening, en gemis van die diepere bewegelijkheid des gemoeds het

niet zijn die hem tot eenen zoo hoogen ouderdom hebben laten komen en niemand bij zich zelven hem durft toeroepen: „God vergeve het u dat gij nog kunt preeken," zooals men dat noemt, — indien het zóó met hem, die zijn jubelfeest viert, gesteld is, dan mag hem misschien, indien hij het wil, eene jubelpreek niet afgeraden worden...... Mijne vrienden! ik sta nog beneden de helft van den jubeltermijn; mocht ik het geluk of het ongeluk hebben hem te bereiken, en dan er toe overgehaald worden om een jubelpreek te houden, mijn thema is bepaald: *Wat kan een Predikant daaromtrent geruststellen, dat hij, na vijftig in de Heilige bediening doorgebrachte jaren, nog leeft en nog Predikant is.*"

Van zulk eene onrust wegens het aantal zijner dienstjaren wist onze v. d. Zandt waarschijnlijk niet mede te spreken; integendeel, het eerste gouden jubileum had hem verlangend gemaakt naar het tweede, als hij zes jaren later 50 jaren achtereen predikant te Haarlem zou geweest zijn. Het ging niet zonder moeite en niet zonder voorkomende vriendelijkheid van Kerkeraad en Ambtgenooten.

Ook kwam de groote overvloed van candidaten tot den H. dienst, waarover de kerk toen beschikken kon, hem te stade, want twee hunner hebben hem als hulppredikers dienst gedaan.

De eerste was J. F. Fullink, die van 1830 af reeds op een beroep zat te wachten. Na de gemeente te Weerseloo in Overijssel gedurende eenige maanden geholpen te hebben, was hij van 1835 – 1837 te Haarlem werkzaam en leefde daar reeds als man en vader. Wat vonden de lieden het hard, dat hem, als nog ongeordend Predikant, ontzegd was zijn eigen kind te doopen! ...... 19 April 1838 werd hij bevestigd te Gulpen in het Limburgsche en nam daar voor zijne landgenooten de voorproef van het genot der langzamerhand in de mode gekomen natuurschoonheid van Valkenburg en omstreken. Misschien hield zij hem zóó geboeid, dat hij voor zijn kleinen werkkring geenen anderen begeerde; licht werd hem die ook niet aangeboden. Hij bleef tientallen jaren lang Gulpens herder en deed zich als een vrij goed prediker naar buiten kennen door de uitgave eener leerrede over „Abrahams offerande". Emeritus geworden vestigde hij zich eerst te Tiel, daarna te Kampen, alwaar hij nogmaals in het huwelijk trad en in hoogen ouderdom overleed. Zijne plaats tot steun van den ouden v. d. Zandt vervulde J. Appel, sedert 1835 candidaat en in 1837 als hulpprediker werkzaam te Klundert. Te Haarlem was hij in dezelfde betrekking gedurende de eerste maanden van 1838, maar waarschijnlijk daarvan ontheven toen v. d. Zandt

zijn feest vierde in November van dat jaar, daar hij reeds in de eerste helft van Januari 1839 vast Predikant werd te Kockengen en de Haar. Daarna is hij nog ruimschoots in de gelegenheid geweest te ondervinden, hoe de tijden in de kerk veranderen. Eerst vond hij geene plaats en later, na de opkomst van het modernisme, werd hij, die twintig jaar te Kockengen had gestaan, nog viermalen verplaatst, het laatst toen hij al 67 jaar oud was, naar Heikop en Boekop bij Vianen.

En de oude man, tot wiens hulp hij in de kracht van zijn leven te Haarlem gekomen was? Met vallen en opstaan bracht hij het op 10 Nov. 1838 tot de gewenschte 50 jaren te Haarlem en vierde er openbaar gedachtenis van Zondagmorgen den 11den. Hij die dit schrijft is als knaap, gezeten in eene der lage vrije banken voor het „wereldberoemde" orgel, er getuige van geweest, hoe de zeer magere verzwakte grijsaard in St. Bavo optrad en met zeer zwakke stem zijne zegenbede over de Gemeente uitstortte met te prediken over den tekst Hebreën 13 v. 20, 21: *De God nu des vredes, die den grooten Herder der schapen door het bloed des eeuwigen testaments uit den dood heeft wedergebracht, namelijk onzen Heer Jezus Christus, die volmake u in alle goed werk, opdat gij zijnen wil moogt doen: werkende in u 't geen voor hem welbehagelijk is door Jezus*

Christus, denwelken zij de heerlijkheid in alle eeuwigheid, amen. Het was de eerste en eenige maal en is dit gebleven, dat de Haarlemsche Gemeente zoo lang achtereen door denzelfden bediend werd. En nu zou men gezegd hebben: „het is genoeg" maar Ds. v. d. Zandt dacht er niet zoo over. Indien de collega's wat ongeduldig werden, wie zou het wraken? Toen kwam het zeker — of al vroeger? — tot die vreemde afkondiging, van welke wij vernamen; en toen was het gelukkig, dat zijn koninklijke vriend, dien hij heette gedoopt te hebben, voor een genoegzaam pensioen zorgde en hem tegen 1° Juli *salvo honore et stipendio* emeritus verklaarde.

Bij uitzondering mogen enkelen, I. Prins, van Koetsveld, Oort, van Giffen e.a. het er beter afbrengen, er is en blijft toch een tijd van komen en van gaan, en van der Zandt althans had nog maar voor weinige maanden levenskracht over, die door den dood gesloopt werden juist op den dag één jaar na zijn tweede gouden feest, en wel den 11den Nov. 1839. Reeds den 6den October was zijne plaats ingenomen door Ferdinand Cornelis Hinlópen.

Het aftreden van v. d. Zandt was in de Haarlemsche Hervormde Gemeente de overgang tot een nieuw tijdperk. Men had er in eene gemeente van zeven Predikanten, de zeker, vrij zeldzame ondervinding dat onder dezen gedurende meer dan twaalf jaren geen enkele wisseling had

plaats gehad, noch door verplaatsing naar elders, noch door den dood, noch door eenige andere oorzaak. V. d. Zandt stond al dien tijd aan het hoofd der Gemeente met Hermannus Manger, Pieter Huibert Nahuijs, Conrad Hacke, Johannes Samuel v. Staveren, Matthijs Pieter Meelboom en Thomas Klippink. De kring waarin alles een stationnairen toestand gekregen had, werd nu met v. d. Zandt's heengaan bewogen en met Hinlópen kwam er eene nieuwe strooming in: welke en hoedanige, hopen wij later te zien. V. d. Zandt's heengaan is daarom voor onze beschouwing van den toestand van voor ruim 50 jaar een geschikt punt van uitgang, te eer omdat ook in de andere Protestantsche Gemeenten te Haarlem omtrent dien tijd, vóór en na 't jaar 40, vrij wat beweging was. En ons eindpunt? Laat ons dat stellen op 17 Mei 1846, den dag waarop Ds. J. H. Michelsen zijn ambt te Haarlem aanvaardde, de man, die nu grijsaard als v. d. Zandt toen, maar niet zoo lang volhard hebbende, reeds jaren in gezegende dagen zijne rust geniet. Van levenden, van hem ook spreken wij niet meer. Al spinnen wij dezen en genen draad, zoo 't voor de volledigheid noodig is, nog wat voort, wij bepalen ons voornamelijk tot het tijdperk van zeven jaren, Juli 1839 tot Mei 1846.

II.

HERMANNUS MANGER.

Hermannus Manger was na het aftreden van v. d. Zandt de oudste Predikant; tusschen dezen en hem echter staan op de „Naamlijst der Predikanten, die sedert de reformatie, in de Nederduitsche Hervormde Gemeente te Haarlem den H. Dienst hebben waargenomen en nog waarnemen (achter de „Orde der teksten, 1845")" nog vijf namen van mannen, die in 1839 reeds overleden waren; twee hunner zijn lang voor hunnen dood naar Utrecht vertrokken: Gabriël van Oordt als Predikant en Hoogleeraar, en Jacobus van Mariënhoff, in 1805 als Predikant, nadat hij 22 Mei 1803 onzen Manger nog bevestigd had. Op het tijdstip van waar wij be-

ginnen (1839) was laatstgenoemde niet jong meer, want 2 Sept. 1773 geboren, telde hij toen reeds 66 jaren. Met Salomo's sierlijke kroon zichtbaar gekroond, boezemde hij eerbied in, maar een eerbied, welke bij eenige toenadering zich onmiddellijk paarde aan onwillekeurige ingenomenheid met dezen man van tengere gestalte, die door de scherpe uitdrukking van sommige zijner gelaatstrekken zijne Friesche afkomst wel verried, doch haar temperde door de aantrekkelijkheid zijner vriendelijke oogen, en verzachtte door de hartelijkheid zijner overigens dezelfde afkomst op de liefelijkst mogelijke wijze openbarende spraak; met dezen man, die, hoe ook soms kenbaar aan zekere vurige drift, altijd den indruk geven bleef, dat vriendelijke goedheid de grondtoon van zijn karakter was.

Hoevelen heeft hij bij zijn leven aangetrokken, en in hoeveler hart is hij na zijn dood vereerd geworden! Er was dan ook zooveel dat hem aantrekkelijk maakte. Juist omdat hij in den omgang er zich niets op liet voorstaan en voor rijk en arm de eenvoudige altijd toegankelijke Manger was, kwamen hem de gaven der geboorte uit een geleerd en aanzienlijk geslacht ten goede. Was hij niet de jongste zoon van Samuel Hendrik Manger, die eerst Professor in het Oostersch, daarna in de Godgeleerdheid te Fra-

neker, zijn ondergaan in den politieken twist van het laatst der vorige eeuw betreuren deed? En was diens vader niet de jaren lang zoo invloedrijke Predikant, laatst te Delft, Sebald Godfried Manger, na 17 jaren rust in 1795 op 92jarigen leeftijd ontslapen? Ook in de vrouwelijke linie was hij van goeden huize. Aan zijne grootmoeder Eva Justina Baronesse van Schweidnitz dankte hij adellijk bloed, en door zijne moeder Elisabeth Gerdes, dochter van den Groninger Professor en Kerk-historicus Daniel Gerdes, zuster van Anna Maria, de vrouw van den Leidschen Hoogleeraar in de Godgeleerdheid Ewaldus Hollebeek, had hij deel aan den adel des geestes, nog zooveel meerder dan die andere waard, maar beide vereenigd voor den *Verbi divini minister* gansch niet te versmaden voorrechten.

Voeg daarbij, dat hij van het eerste jaar zijner ambtsbediening af tot aan zijnen dood in een, helaas! kinderloos huwelijk verbonden was met Geertruida, dochter van Dr. Aemilius Coulon en Johanna Vitringa te Leeuwarden, en gij zult gevoelen, dat hem, die daarbij nederig en eenvoudig bleef, in dit een en ander een benijdenswaardigen invloed verzekerd was, welke de Kerk des Heeren ten goede kwam. Alhoewel zegenrijke arbeid op den grooten akker alles behalve afhankelijk is van aristocratie, ja, deze dien zelfs dikwerf grootelijks benadeelt; alhoewel ook

uit den laagsten stand der maatschappij waarlijk levende en levenwekkende evangeliedienaren kunnen optreden, is de tijd toch ook niet begeerlijk of gezegend, waarin de meesten van hooger afkomst voor het ambt den neus ophalende, het overlaten aan menigeen, die er geene roeping voor gevoelt, maar er begeerige oogen op slaat, omdat het zijne wereldlijke positie kan verbeteren. Ook hier moest het zijn als in Salomo's spreuken: dat rijken en armen elkaar ontmoeten. Of hebben niet Maria genaamd Magdalena en Johanna de huisvrouw van Chuzas den rentmeester van Herodes en Susanna en vele andere voorname vrouwen onzen Heer gediend van hare goederen? En hebben niet Jozef van Arimathéa en Nicodemus Hem begraven?

Onze Manger was reeds op zijn achttiende jaar van vader en moeder verlaten, maar niet van God, die het huis van zijn oom en voogd, den reeds genoemden Leidschen Hoogleeraar Hollebeek gedurende zijne studiejaren voor hem openstelde.

Hij vond er nevens goede verzorging naar het tijdelijke, krachtige opwekking en leiding tot studie. Moge hij geen eigenlijk gezegde geleerde geworden zijn, tot de ook voor hem onmisbare wetenschap, zou hij met eer de Kerk dienen, voelde hij zich zeer aangetrokken. De studie van het Oostersch werd geenszins door

hem verwaarloosd en legde mede den grondslag voor eene levenslange vriendschap met den Dordtschen Predikant Dr. C. W. Stronck.

Zelfs had zijne kennis *in Theologicis* zulk eene ruchtbaarheid, dat hij in 1803, bij de verkiezing van Clarisse tot Professor te Harderwijk, op de nominatie stond. En om de Predikkunde te beoefenen was hij zeker bij zijn oom Hollebeek aan het rechte kantoor, want van dezen dagteekent eene nieuwe betere Hollandsche preekmethode. Door het bestudeeren van Engelsche modellen had hij het gebrekkige en eenzijdige der oude Hollandsche analytische methode leeren opmerken en zorgde er met zijne ambtgenooten Bonnet te Utrecht en Chevalier te Groningen voor, dat meer en meer de hoofdinhoud der leerrede aan de ontvouwing der in den tekst vervatte *zaken* werd toegewijd. Tegen het einde zijner studiën 1796 verloor hij dezen getrouwen leidsman. Onder allen practischen arbeid bleef echter de lust voor studie hem levenslang bij; na zijn verscheiden kon men dit opmaken uit zijne nalatenschap, in welke gevonden werd.... doch laat A. C. Kruseman in zijne voortreffelijke biographie van Frederik Muller het ons verhalen. Daar zegt deze, blz. 59: „Op de veiling der kleine bibliotheek van Ds. H. Manger te Haarlem, in 1848, was Muller voor *f* 30.— eigenaar geworden van een

zestigtal deelen waarin een groot aantal vlug schriften, meest van theologischen aard, verzameld waren. Te huis gekomen vond hij in deze menigte een bont allerlei, waarvan hij al bladerende het groote gewicht leerde erkennen en het daarom des te meer bejammerde, dat er geen, of al heel weinig zorg besteed was aan de orde van tijd of schikking. Midden tusschen stukken over godsdienst en kerk vond hij schrifturen over Oost-Indië en Amerika, portretten, platen, kaarten, alles onder en door elkander. Van dit oogenblik af nam hij zich voor eveneens zulke verzamelingen aan te leggen, maar beter: behoorlijk in afdeelingen en stelselmatig geregeld.

„Jarenlang opgarende wat hem in handen kwam kreeg hij binnen vijftien jaar, voor betrekkelijk geringe kosten, een aantal van 1000 deelen bij elkander met niet minder dan 30000 vlugschriften." Zoo werd de nederige en nog gebrekkige arbeid van Manger toch de aanleiding tot den reuzenarbeid van den pamflettenverzamelaar Frederik Muller. Doch laat ons tot den aanvang zijner loopbaan terugkeeren!

In April 1797 werd onze Manger toegelaten door de klassis van Leeuwarden tot den openbaren predikdienst; en was zijn hart nog in Friesland, het land zijner geboorte, daar vond hij ook zijne eerste standplaats te Beers en Jellum. Reeds in 1799 verwisselde hij die met

Jelsum, waaraan dat hart zoozeer gehecht werd, dat hij verscheidene, zelfs aanzienlijke beroepen van de hand wees, enkele herhaaldelijk, totdat hij Mei 1803 voor de verplichting en het genot om op ruimer veld te arbeiden bezweek en te Haarlem zijne intrede deed. Vandaar kon hij, hoevele malen ook naar elders beroepen, nooit meer scheiden.

„Zijne vroomheid, hartelijkheid, trouw in zijne bediening en menschlievendheid deden hem veler oprechte hoogachting winnen" zegt Glasius in zijn woordenboek; en met deze weinige woorden teekent hij zijn beeld zeer juist en beschrijft hij zeer goed den indruk door hem gemaakt. Manger was een man die de harten won, zeker niet alleen noch ook bij voorkeur, maar toch ook door een ruim betoon van weldadigheid; waartoe hij dan ook als bij lange na niet onvermogend en met geene huiselijke zorgen belast, in staat was. Èn voor zich zelven èn met zijne vrouw genoot hij betamelijk het goede des levens. Hij bewoonde een deftig huis in de Barteljorisstraat en had daarenboven aan den Kleinen Houtweg een buitentje, waar hij een deel van den zomer doorbracht.

Ook hield hij paard en rijtuig; of liever gebruikte hij ze in huur; wie kende de hooge koets van Ds. Manger niet, waarmede hij zich na volbrachten dienst uit eene der middag-

kerken, dikwijls midden door de drukte, naar dat buitentje liet voeren? Maar als dit ruimer bezit van tijdelijk goed niet was gepaard gegaan met groote hartelijkheid en onbekrompene vroomheid, die zich in woord en daad openbaarden, hij ware niet zóó algemeen geacht geweest. Pieus was hij, maar geen piëtist: hij maakte immers op Zondag gebruik van zijn rijtuig. En ofschoon waar Christen, echt Protestant en aan de Hervormde kerk verknocht, had hij een ruim hart, dat ook voor den Catholiek en den Israëliet warm klopte. Da Costa noemt hem in zijn „de mensch en dichter Willem Bilderdijk" blz. 350: „de trouwe en beminnelijke Israëlsvriend, Manger." Hij was het dan ook, die bij de inwijding der nieuwe Israëlietische synagoge te Haarlem niet alleen belangstellend getuige was, maar zelf ook het woord voerde. Of hij met zijn vurigen geest en, gelijk hij altijd zijn hart op de tong had, geen gevaar geloopen heeft hetzelfde te doen als onlangs Oom Paul Krüger bij dergelijke gelegenheid, en aan voor Israël minder welkome wenschen uiting te geven, zou ik niet durven verzekeren. Aanstoot heeft hij echter niet gegeven, want een der meest bekende Israëlietische straatventers verkondigde dagen achtereen langs de huizen, als uit naam van zijn volk, den lof van Ds. Manger.

Dien lof verdiende hij, ook omdat hij de ge-

lijkenis van den barmhartigen Samaritaan tegenover Catholieken in toepassing bracht. Toen ter tijd was wel de afscheiding tusschen Protestanten en Catholieken lang zoo scherp niet als helaas! thans, maar zij bestond toch wel degelijk, en gemeenschap tusschen een Protestantschen Predikant en Roomsche leeken was zeker hoogst zeldzaam. Eens nu was in een Roomsch gezin een der zonen, na zeer langdurig lijden, bezweken. 't Was niet in de buurt van Ds. Manger en de bedroefden in dat sterfhuis waren hem schier onbekend. Toch kwam van hen het verzoek tot hunne naaste Protestantsche buren om een Oud Testament ter leen, en was er bij dat verzoek een naamkaartje gevoegd, dat hij gezonden had met eigenaardig bijschrift: Jesaja 57 vs. 2; men wilde gaarne weten wat de waardige man aan de bedroefden te zeggen had. Wij merken met goedkeuring op, welk eene *ernstige* vertroosting hij toen uitdeelde, maar gevoelen te gelijk, dat zijne vriendelijke vroomheid de harten van al zijne stadgenooten voor hem winnen moest.

Nu, dat bleek soms duidelijk. Wat in anderen als wel wat gemaakt vroom zou hebben kunnen gelaakt worden, kon er bij Manger door; aan onoprechtheid dacht men bij hem niet. Eens trok onder treurmuziek eene militaire begrafenis langs zijne woning, en stond hij

gebogen uit het geopende bovenraam die plechtigheid te aanschouwen, maar zoodanigen indruk maakte zij op hem, dat hij onwillekeurig het hoofd ontblootte, de handen vouwde en in gebed verzonken den stoet liet voorbijtrekken. Voor onze dagen is zulk eene handeling, niet het minst door de schuld der vromen, te excentriek geworden, maar men vond dit toen in Ds. Manger zoo heel onnatuurlijk niet; wie die hem toen in Haarlem niet kende en niet wist dat hij als een andere Henoch met God wandelde?

Maar hoe wijd uitgebreid zijn hart was, kwam nergens meer in uit dan dat hij zich zelfs niet afgestooten gevoeld heeft door den knorrigen, vooral in de laatste dagen van zijn leven, die hij te Haarlem doorbracht, lastigen Bilderdijk, en dat deze zich ook tot hem voelde aangetrokken. Aan diens huis kwam óók de brave Predikant v. d. Zandt, „die hier ter stede de oudste is en mij veel komt zien (Brieven V, 202)." Da Costa echter heeft den grond *dezer* betrekking meenen te moeten aanwijzen (De mensch en dichter B. blz. 349) door v. d Zandt te noemen „rechtzinnig Predikant en vurig Oranjevriend." Inniger was de band met Manger, door Da Costa gekarakteriseerd als „in zijne manlijke eenvoudigheid een der edelste en teederste harten, uit wier binnenste misschien immer het Evangelie van een gekruisten Chris-

tus vernomen is." Manger was het ook, aan wien Bilderdijk de zorg der kerkelijke opleiding van zijnen eenigen zoon toevertrouwde, en die in het voorjaar van 1829 den jongeling bij zich aan huis aannam, waarop dan de openlijke bevestiging volgde (Brieven. V 309; vgl. IV, 323), en Manger was het, die, na talrijke blijken van hoogachting en liefde aan heel het huis van Bilderdijk gegeven, eerst aan de Dichteres, daarna aan haren Egade, de laatste eer en herbergzaamheid op aarde bewees. Beide rusten te zamen in des vromen Leeraars grafkelder in de Groote Kerk (Da Costa, de Mensch en Dichter B., Blz. 350)."

Voor de prediking had Manger vrij wat gaven: tot het laatst toe volgden haar vele toehoorders; hij had niet dien geweldigen loop, die meest voor eenigen tijd de voortbrengselen van oratorie en rhetoriek volgt; dat was toen nog niet, dat kwam eerst later in de mode; en om aan het uitwendige zeker overwicht te geven, al versmaadde zijne eenvoudige taal geenszins een enkel goedgekozen beeld, daaraan dacht de gemoedelijke man niet. De verbeelding der hoorders gewonnen was hem nog niets gewonnen; hij gebruikte haar als middel om het hart te winnen. Ook gaf hij zeker geene woorden maar zaken en mochten zijne preeken uit een exegetisch en homiletisch oogpunt gekeurd worden. Maar

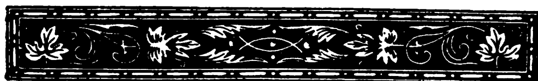
hoofdzaak bleef bij hem wat in den godsdienst hoofdzaak is, het gemoed: dit zocht hij te winnen. Manger was een gemoedelijk prediker die medelijden had als de barmhartige Hoogepriester, dien hij verkondigde en voor wien hij de harten vroeg. Manger was in zijne kracht, als hij, gelijk ik hem eens hoorde doen, predikte over „want de wind was hun tegen" (Matth. 14 vs. 24 l.w.). Dat innig mededoogen met die discipelen en met allen, die op 's levens zee in het aardsche of in het geestelijke tegen den wind zeilen, sprak zoo teeder uit woorden en stembuiging, dat de indruk er van bij mij bewaard bleef. En dan de aanwijzing, hoe juist die tegenwind tot het genot der heerlijkste openbaring leidde, werd zóó opwekkend, dat Manger toen en gewis dikwerf voor die hem hoorden een knecht des Heeren was, gehoorzaam aan het woord „Troost, troost mijn volk!" Jammer, zou men zeggen, dat hij niet een kleinen bundel heeft verzameld en laten drukken. Maar zou hij er niet de eigenlijke zalving onder het uitspreken aan gegeven hebben?

In den laatsten tijd zijns levens althans was hij zeker gewoon veel te improviseeren. Een zijner hoorders herinnert mij, dat hij zoo eigenaardig, nu den bril op en dan weêr af, in het midden van een zin familiaar zeggen kon: „Ik geloof Mattheüs zóóveel, vers zóóveel", het dan opsloeg en vervolgde: „ja, daar staat het."

De beide kinderpreeken, door hem uitgegeven, zijn ook niet geschikt den rechten aard van zijn spreken ons voor den geest te brengen. (Vgl. Behalve Boekzaal 1826, II, blz. 780, *De Kinderkerk te Haarlem.* Historische schets door Dr. A. W. Bronsveld, Haarlem 1879, blz. 25). De eerste is gehouden ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der hervorming, 2 Nov. 1817. Acht jaren later gaf hij de rede uit over 2 Cor. 8 vs. 9, „de liefde van Jezus in zijn vrijwillige armoede om onzent wil". Vergeten wij bij de beoordeeling niet, dat eigenlijk *preeken* voor kinderen door velen onmogelijk wordt geacht en het gansche genre bij hen verwerpelijk is. Manger zelf zegt ook: „voor kinderen te preeken reken ik eene der meest moeilijke verrichtingen mijner bediening", en dit is hem volle ernst. Van zijne kinderpreeken maakte hij veel werk, maar zij zijn daardoor geworden, wat Bronsveld noemt „degelijke stukken, te lang zelfs voor een tijd, toen men niet zooveel haast had als tegenwoordig, te veel betoogend en willende sommige dingen te duidelijk maken." Daartegenover prijst de recensent in de Boekzaal hem, „omdat hij, schoon zelf niet met kind of kinderen gezegend, evenwel in eenen hartelijken kindertoon en zoo recht lief zich heeft uitgedrukt". Wij besluiten uit een en ander, dat hij in zijne prediking wel door groote gemoedelijkheid

zich onderscheidde, maar ten gevolge eener degelijke studie steeds zorgde, dat die preeken bij al hare gemoedelijkheid inhoud hadden. Tevens geven die kinderpreeken een welgegrond vermoeden, dat hij niet slechts in het voornaamste zijner bediening, de prediking, maar ook in het tweede daaraan gelijk, het onderwijs der jeugd op de catechisatie, groote verdiensten had.

Met dien arbeid was hij nog bezig geweest aan den morgen van Woensdag 13 Nov. 1844, had aan den avond van dien dag de weekgodsdienstoefening bijgewoond en daarna de gewone vriendschappelijke samenkomst met zijne collega's. Onder het huiswaarts gaan overvalt hem eene beroerte en reeds in den vroegen morgen van Vrijdag 15 Nov. verspreidt zich door de stad de voor velen zoo allertreffendste tijding van zijn overlijden! Hij had den leeftijd van 71 jaren bereikt, was 47 jaar Predikant geweest, en van deze 41 jaar te Haarlem. Bij zijn graf hield zijn oudste ambtgenoot, Ds. C. Hacke, eene toespraak en droeg zijn vriend en voormalige leerling v. d. Tholl eenige dichtregelen voor. Deze was een der Haarlemsche geneeskundigen, maar Manger was zulk een geweest, dat de meest verschillende menschen zich aangetrokken moesten voelen om rouw te bedrijven bij zijne laatste rustplaats.

III.

PIETER HUIBERT NAHUIJS EN CONRAD HACKE.

In 1839 was Pieter Huibert Nahuijs wel de derde der Hervormde Predikanten en volgde zijn naam op dien van Manger, maar op de Naamlijst is deze no. 104 en hij no. 107. Gescheiden zijn zij door Johannes Christianus Vorstman, die bijna tien jaren te Haarlem diende (1804—1814) en naar Rotterdam vertrok (vgl. Drietal Leerredenen, gehouden na de onvergetelijke ramp, hem en zijnen lotgenooten overkomen in den avond van den 7den Dec. 1820. Met eene ophelderende bijlage), en door Rijnhard Jan v. d. Meulen, die, na ruim zevenjarigen arbeid, in Oct. 1813, kort voor de verlossing van het vaderland, Amsterdam boven Haarlem

verkoos. Midden in de ellende, 12 Aug. 1810, had hij Nahuijs bevestigd. Deze was toen zes jaar in dienst geweest, vijf te Zeist en één te Loenen a/d Vecht. Zijn vader was de Leidsche Hoogleeraar in de Godgeleerdheid Gerard Johan Nahuijs, die slechts weinige maanden na de aanvaarding van zijn ambt in 1781 overleed, maar wiens redevoering bij die gelegenheid een zeer diepen indruk maakte. Hij handelde dan ook over een onderwerp, nu zeker nog niet minder aan de orde dan toen: „De nadeelen van en de geneesmiddelen tegen een fijner heidendom, dat onder de Christenen van onzen tijd insluipt." Het woord *fijner* kon thans gerust wegblijven. Zijn zoon diende de Haarlemsche Gemeente gedurende 30 jaar, tot 1 Juli 1840, en nam toen, vooral wegens zeer lastige doofheid, emeritaat. Hij was een man van eenvoudig, deftig voorkomen; wie hem in de dagen zijner rust te Utrecht ontmoette, gevoelde reeds om zijn uiterlijk eerbied voor den waardigen grijze. Uit den tekst, dien hij in 1831 ter bevestiging van zijn schoonzoon Koolhaas te Zandvoort gebruikte, 2 Cor. 5 vs. 18 en 19, toonde hij het middelpunt des Evangelies niet te ontwijken, dat toch vóór alles een Evangelie der verzoening is. Ook is het karakteristiek, dat hij voor zijne gedachtenisviering van 25-jarigen evangeliedienst te Haarlem in Augustus 1835 eenvoudig

den gewonen voorgeschreven vervolgtekst 2 Tim. I vs 1—7 gebruikte. Zeker, het trof goed, en die tekst was ook wel te gebruiken; maar meer dan één prediker zou zich liever van een kort en pikant woord bediend hebben. 't Zijn niet de minst bekwame homileten, die behoefte noch lust gevoelen om van de hun dan zeker vergunde vrijheid gebruik te maken. Zoo bevestigde Ds. C. F. Gronemeijer in 1890 Ds. Hoedemaker bij zijne tweede komst te Amsterdam met eene voortreffelijke ook uitgegevene leerrede over den lijdenstekst, die aan de beurt was. Nahuijs zelf nam 28 Juni 1840 afscheid met Markus 16 vs 16: „Wie geloofd zal hebben en gedoopt zal zijn zal zalig worden, maar wie niet geloofd zal hebben zal verdoemd worden," een tekst, die doet vermoeden, dat hij weinig over zich zelven heeft gesproken, maar veel over het Evangelie, dat hij had verkondigd. Hij heeft 23 jaren genot gehad van zijne rust, want hij overleed in April 1863; en door zijne uiterste wilsbeschikking toonde hij zijne gehechtheid aan de Gemeente te Zeist, maar vooral aan die te Haarlem, aan welker diaconie, kerkfonds, weeshuis en andere instellingen hij mild gedacht had.

Een ander man, gansch ander al in uiterlijk voorkomen was Conrad Hacke, die, na van 1808—1809 te Heiloo en 1809—1814 te Nieuw Loosdrecht gediend te hebben, den 18den Sept.

1814 te Haarlem door Gerrit Kuyper bevestigd werd. Deze zijn bevestiger, op de lijst op Nahuijs volgende, was reeds van 1826 af wegens lichaamszwakte emeritus, en zou dus voor den tijd, in welken wij den toestand der Gemeente beschouwen, eigenlijk niet in aanmerking komen. Toch, als wij later Ds. Klippink, die hem opvolgde, zullen behandeld en met dezen het zevental besloten hebben, dat onafgebroken gedurende 12 jaar vereenigd was, zullen wij dien Gerrit Kuyper, dien emeritus-predikant moeten gedenken als auteur van eene brochure: „Het geloof is uit het gehoor," omdat deze ons den geest onder de Haarlemsche Predikanten tegenover de verschijnselen van den toenmaligen tijd in de kerk duidelijk blootlegt. Laten wij ons nu bij Ds. Hacke bepalen!

Reeds door zijn uiterlijk maakte hij indruk. Hij was lang van gestalte en forsch gebouwd, hij had eene statige, eenigszins militaire houding. Ge moest hem zien op een helderen Zondagmiddag in 't voorjaar, zooals hij dan ging naar de gewoonte van die dagen in gekleeden rok en met korten broek, het hoofd gedekt met driekanten hoed, reeds gebeft en het manteltje over den arm dragende, klokke één statig en stevig voortschrijdende ter catechismus-preek in de Nieuwe Kerk; ge moest hem b.v. dan zien, als hij aan den hoek der toen nog niet Gedempte, en daar-

om zooveel schilderachtiger, Oude Gracht het Klein Heiligland opschreed, zooveel mogelijk de drukke Groote Houtstraat vermijdende, om door de Cornelissteeg aan de kerk zijner bestemming te komen; waarlijk, menig schilder van een overigens even schoon stadsgezicht moest zich met mindere stoffeering behelpen. Zoo ging hij ter *catechismuspreek:* en zag men het zijn scherp oog niet aan, dat deze voor hem en hij voor haar bestemd was, want dat zijne kracht was gelegen in uitleggen nog meer dan in betoogen en toepassen? Daarom moet hij ook bij het catechiseeren veelszins een goed leidsman voor zijne leerlingen geweest zijn.

Kort nadat v. d. Zandt emeritus werd, kort voor de intrede van Hinlópen, den 18den Sept. 1839 vierde hij zijn 25-jarig ambtsfeest te Haarlem, en „zijn roem was de getuigenis zijner conscientie, dat hij in eenvoudigheid en oprechtheid Gods in de wereld verkeerd had." Bijna vijf jaar later, 17 Jan. 1844, wijdde hij het eerste orgel in de Janskerk in, dat nu al weder lang door een ander vervangen is. Hij hield bij deze gelegenheid „eene zeer doelmatige toespraak, ten aanhooren eener talrijke schare, welke deze plechtigheid, tot algemeen genoegen afgeloopen, bijwoonde. Het orgel werd bespeeld door den verdienstelijken heer Schuman, organist in de Groote Kerk alhier, die zulks wel op zich had willen

nemen (echte boekzaalstijl dier dagen!)" Nog ruim vier jaar later in het oproerige 1848, den laatsten dag van April mocht hij zijn veertigjarigen diensttijd in drie gemeenten herdenken met de woorden, waarmede hij dien eens aanving te Heiloo, en die spreken van een nog beteren roem, dan met welken hij op zijn 25 jarig feest optrad, van den éénigen roem in het kruis van J. C. (Gal. 6 vs. 14*a*). Maar Juni 1852 moest hij, door ziekte gedwongen, zonder bepaald afscheidnemen zijn ambt nederleggen, en verliet Haarlem, alwaar hij 38 jaar had gewoond en gewerkt. om weder te keeren naar, en zijne rust te genieten op zijne vorige standplaats Nieuw Loosdrecht. Aan deze was hij later door bijzondere banden gehecht geworden, daar zijn zoon Dr. J. C. Hacke v. Mijnden, de bekende vertaler van Dante, er met Freule Elias door den echt verbonden, gevestigd was. Eene zijner uit dit huwelijk gesprotene kleindochters werd de echtgenoote van den vroegeren Hoogleeraar en daarop Burgemeester der hoofdstad, later Minister van Buitenlandsche Zaken, Mr. G. van Tienhoven.

Hij schijnt in Nieuw Loosdrecht een gezegenden ouden dag genoten te hebben. Althans toen Nederland November 1863 de verlossing vierde van voor 50 jaar, trad als feestredenaar in de Hervormde gemeente op dezelfde Ds. Hacke, die in 1813 bij de bevrijding van het juk

als haar eigen Leeraar was voorgegaan in dank voor Gods groote ontferming. Geen twee jaar later 16 Mei 1865 is hij op bijna 80-jarigen leeftijd overleden.

Nahuijs en Hacke: het is goed dat wij ook aan hen het apostolisch woord vervullen: „Gedenkt uwe voorgangers!" al staan hunne namen niet in zoo veler harten gegrift als die van Manger en anderen. Zij toch waren in dien tijd de beide Haarlemsche Predikanten, die van de zeven voor het kleinste — soms een zeer klein — gehoor predikten.

Mogen wij hen daarom vergeten?

Er wordt misschien over niets oppervlakkiger geoordeeld, dan over de vrucht der prediking van Gods Woord; en maar al te gemeen is het, haar te berekenen naar het getal der toehoorders. Dan worden, als dit klein is, allerlei glossen daarop gemaakt, die niets anders be wijzen, dan dat men onnadenkend den waren aard en werking der prediking vo rbijziet. Men is al vaak op den verkeerden weg bij de verklaring van het verschijnsel eener schrale opkomst. „Nahuijs" zoo sprak men indertijd — „is waarlijk wegens zijn brouwen niet te verstaan. — Hacke? Door zijn nu hoog, dan laag spreken ontgaat u de helft." Inderdaad, de rijzing en niet minder de daling van 's mans stemgeluid was zeer merkwaardig, en zijn

fluisteren vooral van het votum zóó geheimzinnig, dat men zeggen mag, dat niemand tot op dezen dag geweten heeft, wat eigenlijk dat votum was. Reden genoeg voor een aankomend rederijkertje om te vonnissen: „Geen wonder dat zij geen toeloop hadden; geen van beide talent!" en te meenen, dat hij zóó de zaak genoegzaam verklaard heeft Alsof men niet zeer gevulde kerken zag bij predikers, die moeilijk te verstaan zijn en behebt met allerlei verkeerde aanwendsels, of beoefenaars eener gangbare oratorie, die met alle echte kunst den draak steekt. Alsof niet allerlei bijomstandigheden den meerderen of minderen toeloop bepaalden: de nieuwheid der verschijning of zekere richting, die weinig vertegenwoordigd wordt; of het vertrek van een aangebeden prediker, dat een anderen zeer ten goede komt, op wien nu de aandacht valt. Alsof hier niet een grooten invloed had.... de onbegrijpelijke, onverklaarbare, wispelturige mode! Wilt ge waarlijk de beteekenis van volle kerken leeren kennen, dan behoeft ge niet zeer diep te zien, maar de gesprekken der verrukte toehoorders aandachtig aan te hooren en de drukte in de kerk op te merken, van welke de booze zich bedient om onkruid te kweeken. Zelfs verbiedt ernstig nadenken den gevierden prediker zeer gelukkig te prijzen: hoe zelden wordt zijne geprikkelde eerzucht

voldaan! en als hij zijn roem op de keper beschouwt, dan gevoelt hij immers, hoe waar Vader Broes tot zijn zoon Wilhelm sprak: „Als de menschen zich tot op de trappen van den predikstoel verdringen, daarin is ook veel ijdelheid, mijn zoon!" *Veel* ijdelheid, maar niet *alles*. Een groot gehoor kan den spreker opwekken, al is de tegenover een kleiner gehoor langzaam opkomende warmte van meer waarde en kracht, daar zij het gevolg is niet van overspanning, maar van waarachtig vuur. Daarenboven moet men, om niet naar het andere uiterste over te slaan en de groote schare te minachten, bedenken hoe verscheiden de toehoorders zijn; er zijn er bepaald, die nog moeten leeren in eene ledige kerk gesticht te worden; zeker niet de diepdenkendsten. Maar ook de oppervlakkigsten hebben een stichtelijken indruk of aandoening noodig; de menigte krijgt die door en in eene goed bezette kerk, zij die voor diepere aandoeningen nog onvatbaar is. Nochtans, wanneer men de vruchten der prediking niet telt maar weegt, dan wint het in menig geval de kerk met tientallen bezet van die met honderdtallen gevuld, of blijft er in allen gevalle niet beneden. Immers ook hierom, dat onder de weinigen minder plaats is voor verrukkingen, die louter van uitwendigheden afhangen en als dampen verdwijnen, ja die

zich vertoonen bij de zoodanigen die geene enkele bepaalde gedachte of aandoening ontvingen. Van de weinigen komen allicht de meesten niet om den schijn, maar om het wezen der zaak, en worden in hen, daar het gansche proces een zuiverder gang heeft, zoo diep zaden des eeuwigen levens gelegd, dat zij wel langzaam maar merkwaardig ontkiemen in den loop der week of zelfs van het leven. Neen, 't ware niet wenschelijk, dat alle predikers hunne hoorders konden tellen; ook die opgang maken zijn onmisbaar, maar deelen toch meer gelijk op dan gij denkt in den oogst met genen. Gelukkig dat de Heer der Gemeente gaven uitdeelt! En ziet, Hij regelt het zóó, dat, naar uitwendig succes geoordeeld, enkelen tot de hoogste klasse, meerderen tot de middelklasse, eenigen tot de armen behooren. Den predikers is 't met het oog op hunne eigene rust en den zegen van hun arbeid geraden, veel te bidden als Agur Spreuken 30 : 8; als Hij armoede geeft, te zwijgen, en als Hij rijkdom schenkt, nederig te blijven; den predikers is het ook geraden steeds indachtig te zijn aan de woorden van Vinet (*Théologie pastorale*, 1850, pag. 280): „Il y a entre la popularité et la défaveur permanente un point au-dessous duquel on doit désirer de ne pas descendre, mais au-dessus duquel il n'est pas nécessaire de

monter." En alle toehoorders moesten vervuld zijn van den geest, die daar spreekt uit de woorden van Mejuffrouw D. M. de Vries (*Charles Kingsley*, 1888, blz. 157): „Het is eene treffende gewaarwording en zij komt uit den aard der zaak dikwijls voor: want de diepste en bescheidenste geesten zijn niet de gezochtsten — onverwachts, in eene onaanzienlijke plaats, of in een ledige kerk, een prediking vol geest te hooren. Verrassend en hartverheffend is het, een man voor zich te hebben wien èn de menschheid èn zijn ambt zoo heilig zijn, en die zooveel *„zout in zich zelf"* heeft, dat de moeite welke hij doet en de opgewektheid die hij aan den dag legt, niet door hem wordt afgemeten naar de mate van bevredigde ijdelheid, die hem daarbij te beurt valt; ja, er eer in stelt, zich uit omstandigheden, die een ander ten domper zouden zijn, een prikkel te maken.

„Indien zulk een prediker ziet, welk eene sympathie hierdoor bij de nadenkenden onder zijne toehoorders ontstaat, en hoe stichtelijk hun zijne verkondiging, ja zijne verschijning op zich zelf is; voorwaar, de weemoedige, zoo niet bittere gedachten waarmede hij enkele malen, bij het steeds wederom aanschouwen der ledige banken of der onnoozele kudde te worstelen heeft, zouden nooit weer bij hem opkomen."

O veracht toch in Gods rijk de kleine dingen niet! Spurgeon, die later millioenen ten zegen werd, is bekeerd geworden door een doodeenvoudigen prediker in een onaanzienlijk kerkje. Eén zaadje, door Nahuijs of Hacke te Haarlem uitgestrooid, toen zij wel eens dachten vergeefs te hebben gearbeid, kan vruchten voortgebracht hebben, die ruischen als de Libanon. Bestaat die mogelijkheid niet? Reeds dat zij zeer zeker bestaat, moest, ik zeg niet eens gemoedelijke, maar verstandige menschen wat anders en juister dan gewoonlijk geschiedt, doen denken en spreken over den arbeid hunner leeraren, en niet bijna altijd als kleine kinderen, die hoogst oppervlakkig en naar den schijn oordeelen.

IV.

JOHANNES SAMUËL VAN STAVEREN EN MATTHIJS PIETER MEELBOOM.

Eene verbazende tegenstelling die twee! Hadt ge Ds. Van Staveren eens een formulier hooren voorlezen! Dit ging met zulk eene onbeschrijfelijke radheid, dat zijne trouwste aanhangers en beste vrienden wel eens moeten gedacht hebben, dat toch een weinig minder spoed door den ernst der zaak gevorderd werd. En Meelboom? Zóó langzaam en afgepast was hij in al zijn doen en in al zijn spreken, dat zijne trouwste aanhangers en beste vrienden, die hij nog in grooter aantal had dan Van Staveren, al heel onbillijk zouden geweest zijn,

als zij u norsch hadden aangezien om het vermoeden, dat er toch wel wat gemaaktheid onder liep. Hierin echter kwamen zij overeen, dat de een zoowel als de ander tot de verdienstelijke Predikanten van de eerste helft onzer eeuw behoorde.

Hunne namen staan op de lijst door nog twee andere gescheiden: Simon Dirk de Keyzer, die maar tien maanden in 1817 en 1818 te Haarlem arbeidde en naar Amsterdam vertrok, toen hij werd opgevolgd door Jakobus Justus Scholten, een man, wiens lichaamszwakte hem reeds in 1822 ten grave sleepte, maar wiens geest krachtig was. Hij liet een bundel preeken na, uitgegeven door zijn vriend E. M. Dorper, waarin meesterlijke proeven van den synthetischen prediktrant, gevonden worden (Vgl. Dr. Hartog, Geschiedenis van de Predikkunde, 2de druk, blz. 293) Zijne weduwe hertrouwde met Rector J. Venhuizen Peerlkamp, en zijn opvolger was Ds. Meelboom, dien wij nu te gelijk met Ds. Van Staveren herdenken.

Ds. Van Staveren had alreeds een langen diensttijd achter zich, toen hij 5 Maart 1815 te Haarlem zijne intrede deed, een diensttijd van niet minder dan negentien jaren, van 1796—1799 te Vinkeveen en daarna zestien jaren te Brielle. Zijn akademievriend Manger

begeerde hem naast zich en zag schoon na lang wachten zijn wensch vervuld. De man heeft misschien altijd, maar niet het minst in het zevental jaren, dat vooral onze aandacht trekt, met veel lichaamslijden moeten kampen, want hij was in den hoogsten graad podagrist. Nochtans stond hij gedurig met nieuwen moed op en hervatte zijn arbeid. Zóó, waarvan ik getuige was, op Dinsdag 25 Juni 1839 in de Groote Kerk na eene ziekte van vijf weken. *Dinsdag*avond; niet omdat op dien avond gewoonlijk godsdienstoefening werd gehouden, want de Woensdagavond was er toe bestemd, maar eenige noodige kerkreparatiën vorderden deze verschikking, en slechts in den hoogsten nood (eigenlijk herinner ik mij niet het ooit gelezen te hebben), heette het: „geen dienst." Trouwens, al moeten wij erkennen, dat de weekbeurten ook toen gewoonlijk schraal bezet waren, vooral midden in den zomer, toch was het, zelfs met den maatstaf van het uitwendige gemeten, altijd der moeite waard kerk te houden. Dien avond predikte Ds. v. Staveren over de gelijkenis van den Farizeër en den tollenaar, geheel op zijne wijze, minder diep, dan wel levendig en populair, toch wel zaken en niet alleen woorden, eenvoudig, maar duidelijk en met juiste en puntige opmerkingen; b. v. om het gèbed van den Farizeër in zijne

onwaarde te doen kennen: „Hij *bad* niet, maar dankte; hij zocht zijne kracht in zich met anderen te vergelijken; ook bepaalde hij zich geheel tot het uitwendige; en liet in alles zijne eigene voortreffelijkheid uitkomen." Men kreeg dit hoorende een hekel aan den Farizeër, althans aan zijn bidden. Waartoe echter meer over van Staveren als prediker gesproken? Men kan hem immers in al zijne eigenaardigheid leeren kennen uit een na zijn dood door zijn zoon uitgegeven bundel. Misschien ware het niet onjuist hem den dominee der *superlativi* te heeten; men kon hem ook wel hooren spreken van de *uitnemende* waarde des Evangelies, maar liefst gebruikte hij een nog sterker woord en sprak van de *alleruitnemendste* waardij die het heeft. Een tekst als dien zijner 25-jarige jubelrede te Haarlem (8 Maart 1840): „Ja gewisselijk, ik acht ook alle dingen schade te zijn om de uitnemendheid der kennis van Christus Jezus, onzen Heer," zulk eene krachtige betuiging hoort gij hem nog zeggen, als gij éénsgoed naar hem geluisterd hadt. Ruim twee jaren na zijnen feestdag, den 25sten Augustus 1842 bezweek hij. Zijn leven was, behalve door krankheid, zeer moeilijk geweest door huiselijke zorgen en rampen, vooral ook in 1836. Zijn zoon G. L. v. Oosten van Staveren was een man van groot talent en merkwaardige vlug-

heid, die zich ook als dichter in de toen nieuwe school, met name door zijn dichtstuk *Het beleg van Haarlem*, vrij wat roem verworven had, en nog veel van zich verwachten deed. Den 7den Augustus van het genoemde jaar had hij zijne intrede als Predikant gedaan te Drempt, bij Doesborgh; maar ziet! ruim twee maanden later, den 26sten October, overleed hij aan het roodvonk. Gelukkig de vader, die, alzoo door God geslagen, staande blijft, en in de kracht Gods wederom voortgaat, maar daarom heeft zulk een slag wel getroffen. Zeker had Van Staveren een geopend oog voor het goede dat hem bleef, en een jaar daarna vermeerderd werd in zijn oudsten zoon J. J. W. v. Staveren, die 12 Nov. 1837 als Predikant te Amsterdam optrad, en daar van den aanvang af een door velen zeer geliefd Predikant werd.

Ook zag hij nog voor zijn sterven zijn jongsten zoon J. S. gereed om de evangeliebediening te aanvaarden. Hij bleef ondanks al zijn lijden wakker en opgewekt, en had zich ook altijd van zijne collega's onderscheiden door zucht om aan het leven buiten de Gemeente deel te nemen. Hij behartigde mede de belangen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, want hij was lid harer departementale schoolcommissie. Men vergete echter niet, dat die maatschappij toen een gansch ander karakter

had dan thans, en zie er niet meer in dan een bewijs zijner onbekrompene liefde voor de school. Door die liefde gedrongen was hij zelfs lid der Plaatselijke Schoolcommissie, en hield in deze qualiteit eene later uitgegevene toespraak tot de kinderen der armenscholen ter gelegenheid der Tentoonstelling van Nijverheid van 1825. In den gezelligen omgang was hij opgeruimd en vroolijk, volstrekt geen vijand van scherts en luim.

Van stemmiger natuur en stijver vormen was Matthijs Pieter Meelboom, die van 1814—1816 te Odijk, van 1816—1819 te Jutphaas (beide in Utrecht) en van 1819—1824 te Monnikendam het Evangelie verkondigde. Toen kwam hij te Haarlem en bleef daar werkzaam tot op den dag van zijn dood, den 22sten December 1849. Hij had voor zich zelven en in zijn gezin dikwerf met lichaamslijden te worstelen en was in dit opzicht v. Staverens lotgenoot, maar stond overigens, gelijk wij reeds opmerkten, in karakter tot dezen in vrij krasse tegenstelling. Toch kon hij in zijne kalme, zachte vormen soms vlijmend scherp zijn. En niet alleen in vormen en karakter verschilden zij van elkander, in leer en leven was er tusschen beiden kenmerkend onderscheid. Als men de woorden rechtzinnig en vrijzinnig maar niet opneemt in den zin, dien zij thans hebben, zou men mis-

schien kunnen zeggen: Meelboom stond onder de Haarlemsche Predikanten meest aan de rechter- en van Staveren aan de linkerzijde; toch stonden zij elkander duizendmaal nader dan de tegenwoordig nog niet eens allerverst van elkander verwijderden, want zij stonden op één en denzelfden bodem. Meelboom was veel diepzinniger in zijne beschouwingen dan v. Staveren; hem trok alles in de Schrift aan wat maar 't meest tot nadenken noopte. Verbeeldt u, lezers! een zijner catechisanten meldt mij, dat zijne catechisatiën zeer veel op studenten-colleges geleken, dat hij aan den proloog van Johannes vele uren besteedde, en daarbij voor jongelieden natuurlijk veel te hoog en veel te diep ging. Er is toch niets nieuws onder de zon, en binnen en buiten de muren van Troje wordt gezondigd! Waar gaat het voorbijzien van de grens tusschen onderwijs in den godsdienst en in de godgeleerdheid verder, bij rechtzinnigen of vrijzinnigen, ik bedoel beide van de degelijkste soort? Ik geloof niet dat zij elkander in dit opzicht veel te verwijten hebben. Jammer, dat zij met recht in elkanders gelederen zouden kunnen wijzen op velen, die over dit gewichtig deel van hun werk wat los heen loopen. Dit in allen gevalle deed Meelboom niet; hij maakte werk van zijne catechisatiën.

En werk van zijne preeken, vruchten van

nadenken over leer en leven. Hij had dan ook vele, zeer vele, een tijd lang misschien wel de meeste volgers. Wie eenmaal over dat langzame en gemaakte heen waren, hadden zooveel aan zijne prediking, dat zij haar boven die van alle anderen stelden om alles, wat zij naar geest en gemoed aan haar te danken hadden. Mij bleef onvergetelijk, hoe ik hem Donderdag 15 October 1845 in de Groote Kerk 's avonds het jaarlijksch verslag van het Bijbelgenootschap hoorde geven. Hij beschouwde het in verband met de Lichtvrienden, die toen veel van zich deden spreken en met de niet minder geruchtmakende Duitsch Catholieken met name Johannes Ronge. Men heeft later — en terecht — den profetischen blik van Abraham des Amorie v. d. Hoeven Jr. op dit verschijnsel en dezen geloofsheld (?) zeer bewonderd, dien hij in eene recensie van het Gidsnummer voor November openbaarde, maar Meelboom sprak reeds half October geheel in denzelfden geest. Hij verwachtte niet veel blijvends van de gansche beweging, en de feestkelk, dien hij er zulk eene voorname plaats bij zag bekleeden, was ook hem de voornaamste reden van bezorgdheid en ergenis.

Zeker is Meelbooms arbeid voor de Haarlemsche gemeente een zegen geweest en zullen nog enkelen hem met achting en liefde her-

denken. Zeer zeker zijn er kinderen en kinds-kinderen, die, zonder het zelve te weten, van hetgeen hij voor hunne ouders of grootouders geweest is, den zegenrijken invloed ondervinden. Hij was een even eigenaardig als voortreffelijk Evangeliedienaar.

V.

THOMAS KLIPPINK.

De *bonhomie* in eigen persoon; een man, naar wien men onwillekeurig de hand uitstrekte, om de zijne die reeds toegestoken werd, te drukken, ja te schudden: een allerhartelijkst man; schoon zwak van zijne jeugd af, zooals hij bij de herdenking van zijn veertigjarigen dienst verzekerde, in zijn goeden tijd gezond en welvarend van uiterlijk, even vol van gelaat als vol van stemgeluid. Die herdenking van veertigjarigen dienst had plaats 5 Sept. 1859. Zeker was hij toen zoo krachtig niet meer als vijftien jaar vroeger, toen hij zijn vijf-en-twintigjarigen dienst herdacht. Hij deed dit 8 September 1844, maar niet te Haarlem.

Evenals sommige andere Predikanten verkoos hij dit feest openlijk te vieren op zijne eerste standplaats, wat niemand oneigenaardig zal vinden. Hij deed het dan te Nigtevegt, waar hij 1819 begonnen was, en dat hij in 1822 had verwisseld met Broek in Waterland, 't welk hem in 1827 aan Haarlem had moeten afstaan. Bij het feest van vijf-en-twintigjarigen dienst te Haarlem zelf behandelde hij 1 Thess. 3 vs. 9, 10 met handige weglating van de woorden „om uw aangezicht te zien." Och of nooit iemand zich meer bezondigd had dan hij door aan de woorden des Boeks toe te doen of daarvan af te doen! — Nog geen twee jaren na het allereerst genoemde veertigjarig jubilé, eindigde na veel lijden, 25 Februari 1861 dit vriendelijk predikantenleven, dat in welgemeende prediking op den kansel, aan de jeugd in de catechisatiekamer, en aan de ziekbedden, niet het minst ook in vriendschappelijk verkeer van den trouwen huisvriend aan de woningen der gemeenteleden volbracht was en waarvan de genoemde ambtsfeesten de hoogtepunten geweest zijn.

Klippink's preeken waren hartelijke toespraken, die den schijn hadden van na overdenking op schets, voor de vuist te worden uitgesproken. Daarom was hij ook vrij en gevoelde hij zich op zijn gemak bij de kinderpreek. Dan stond hij daar met zijn groote horloge voor zich, dat

hij aan een breed zijden lint, waarvan het eene einde onder de bladen van den bijbel werd verborgen, had vastgelegd, zóó familiaar te spreken, dat hij desnoods zijne rede even kon afbreken en „dat meisje met dat blauwe jurkje," vermanen om toch stil te zitten. Dan stond hij daar en vertelde van Abraham en Jozef, van David en Jezus, eenvoudig en praktisch, zoodat hij, gelijk Bronsveld t. a. p. schrijft, „naam had als kinderprediker;" al leverde hij niet zooals Manger degelijke stukken. Maar daarom juist waren zij voor het doel uitnemender. Kinderpreeken moeten wel degelijk zijn; *alles* moet degelijk zijn; maar hare substantie moet haar gewicht alleen doen voelen aan den kenner en niet aan kinderhoofd en kinderhart, die ze moeten verteren. Trouwens, zoogenaamde degelijke stukken leverde Klippink in zijne gewone preeken ook niet. Hij was er de man niet voor, maar veel meer voor opwekkelijk vermanende, ernstig bestraffende, vriendelijk vertroostende woorden. Daarom was hij voor de meesten in de gemeente juist op zijne plaats, wanneer op Kerstavond al de lichten in de Groote Kerk ontstoken waren, om tot afwisseling van veelvuldig zingen feestelijke woorden te spreken. Dan liet hij de Gemeente natuurlijk Gezang 117 aanheffen, en, na eenige oogenblikken over toon en inhoud van dit lied

te hebben gesproken, legde hij haar Psalm 19 vs. 2 in den mond: „Hoe goddelijk en schoon Luidt deze hemeltoon!" zonder dat hij er zich over bekommerde, of deze woorden hier veel meer dan naar den klank te pas kwamen, en wat de goede gemeente in verband met den engelenzang moest denken bij het zingen van de laatste regels van dit psalmvers. Maar denkt u deze liederen, onder begeleiding van het prachtige orgel, door Schumann meer populair bespeeld dan tegenwoordig geoorloofd is, door honderden aangeheven, en vraagt niet of de schare in opwekkelijke stemming huiswaarts keerde, verheugd over haars Heeren geboorte in Bethlehem's stal, daar noch bij den prediker, noch bij zijne hoorders een zweem van twijfel gevonden werd, of er wel een Jezus in Bethlehem's stal zou geboren zijn Bij zulk eene feestviering was Thomas Klippink op zijne plaats, hij de jongste van het zevental Haarlemsche Predikanten, die elkander meer dan twaalf jaren in gemeenschappelijken arbeid getrouw zijn gebleven.

Maar toch, welk een onderscheid bij die zeven! Onderscheid van gaven, persoonlijkheid, wijze van arbeiden, zeer zeker, maar dezelfde geest; gewis kreeg die Haarlemsche Gemeente een zeker merk als gevolg van zoo langdurige, eenstemmige samenwerking.

Wij kunnen dien gemeenschappelijken geest niet beter opmerken dan door nu acht te geven op den man, wiens plaats Klippink eens innam, namelijk op den vroeger genoemden Gerrit Kuyper, die in 1826 na twaalfjarigen dienst reeds zijne rust nam.

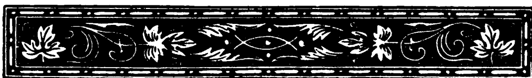
Deze heeft in dat jaar van zijn afscheid eene brochure uitgegeven, aan welke de partij van Bilderdijk en da Costa niet weinig aanstoot nam. Zij was getiteld: „Het geloof is uit het gehoor. Eene ernstige vermaning aan allen, die opregtelijk belangstellen in de verlossing van hunne zonden, door Jezus Christus, Gods Zoon." Hij zegt, dat hij haar niet zou geschreven en uitgegeven hebben, ware hij nog in openbaren dienst geweest, maar het voetspoor zijner ambtgenooten, die zwegen, zou gevolgd hebben, „om niet het vermoeden te verwekken als wilde hij zekere noodige verdediging geven of zich openlijk aan deze of gene partij aansluiten." *Het geloof is uit het gehoor* zegt Paulus; men mag namelijk, als men oprecht belang in zijne verlossing stelt de openbare samenkomsten niet nalaten; men moet niet luisteren naar stemmen, die de meeste leeraren verdacht maken. Zeker denkt hij aan Da Costa's *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, en aan het, na den watersnood van 1825 door den Amsterdamschen Engelschen Predikant Thellwall uitgegeven ge-

schriftje *Keert u tot Hem die u slaat*, dat zeer veel gerucht maakte. Bepaald noemt hij nog twee te Haarlem bekende brochures, *Omstandig verhaal* en *des Christens wettelijken strijd*, waarin de groote ongerechtigheid der meeste leeraren werd aangetoond. Kuyper waarschuwde tegen dusdanige naar zijne meening schandelijke verdachtmaking en ried den Hervormden aan trouw bij elkander te blijven. Ziet daar den geest geopenbaard waarin het zevental, waartoe hij behoord had, arbeidde, evenals de meeste Predikanten in die dagen. Toen er tusschen 1820 en 1830 werking en beweging, die zich later nog veel meer uitbreidde, in de kerk kwam, wilden de meeste oprecht rechtzinnige leeraren van de consequentiën eigenlijk weinig weten. Zij hielden hun ééne oog dicht, of zagen met de beide oogen alleen wat zij zien wilden. Volgens de Schrift moesten zij de *waarheid* en den *vrede* beide liefhebben, maar, als het er op aankwam, dan stond No. 2 bij hen in veel grooter gunst dan No. 1. Zij dekten toe en vergoelijkten meer dan misschien noodig en geoorloofd was, maar hadden voor de excentrieken van hunne eigene richting eene vrees, die bij sommigen in afkeer ontaardde. Afkeer van Bilderdijk en zijne krasse geestverwanten had Manger niet, maar denkt gij dat hij met hem meê getuigde zoover hij op zijn standpunt

eigenlijk wel had mogen en moeten doen? En nu noem ik nog een der meest beslisten onder de orthodoxen. Veel minder rechtstreekschen steun vond de zoogenaamde nachtschool nog bij een Hacke, een Klippink, om van van Staveren te zwijgen, want een mensch als Bilderdijk en een oproermaker als Da Costa, hoeveel voortreffelijks zij overigens in hen bewonderen moesten, vonden bij hen geene sympathie. Men zag verschil en dat er al meer en meer verschil kwam; men moest wel erkennen, dat er zich, zoo men aan Bijbel en formulieren wilde vasthouden, gevaarlijke dwalingen vertoonden, maar 't zij dan uit te zwakke liefde of uit gemakzucht, men maakte zich altijd wijs: „'t is zoo erg niet" en verviel van lieverlede tot eene onbewuste en zeker niet bedoelde halfheid. Dat is zoo voortgegaan, niet alleen te Haarlem en niet alleen in de Hervormde kerk, maar in alle Protestantsche kerken over de gansche wereld. Sussen scheen vaak de taak geworden, die de kerkbesturen zich als hoogsten plicht voorschreven. Weldra is 't gekomen, niet tot het gedoogen van twee, drie, ja al ware 't honderd *nuancen* in hetzelfde genootschap, want hierin ligt de zegen van het Protestantisme, maar van twee richtingen, die in principe lijnrecht tegenover elkander staan. Dat eindelooze bemantelen en vergoelijken heeft geleid tot ver-

eenigd houden van het onvereenigbare en daaruit is de hoogst bedenkelijke en ergerlijk onhoudbare toestand gevolgd in alle Protestantsche kerkgenootschappen, onderling wantrouwen, gegronde klachten aan den eenen en even gegronde aan den anderen kant, gewelddadige afscheidingen nu er van welberaamde scheidingen geene sprake was, verlies van geloof en hoop en niet het minst van liefde.

Aan den aanvang van dit proces verkeerde de Haarlemsche Hervormde gemeente bij de aftreding van v. d. Zandt en de verbreking van het zevental, dat haar ruim twaalf jaar had gediend; ja, in dien kalmen maar onzuiveren toestand, in die onware verhoudingen. Hierin kwam verandering door het optreden van Hinlópen en Moltzer, die nu aan de beurt der behandeling zijn. Want van Staveren's opvolger Egbert Henricus Cats, eenige zoon van een geachten Leidschen Predikant, kwam nog wel na hen in 1843 en behoort dus tot het door ons gekozen tijdvak, maar toch nog meer tot de oude garde, en, welk nut hij der Gemeente overigens door prediking, catechese en pastoraal moge hebben aangebracht, van ingrijpenden aard op den gang der dingen is zijne komst niet geweest.

I.

FERDINAND CORNELIS HINLóPEN EN MARIUS NICOLAAS JACOB MOLTZER.

Deze twee behooren bij elkander; jaren lang werden hunne namen in éénen adem genoemd; zij onderscheidden zich van hunne collega's door niet langer het driekanten steekje, maar den ronden hoed te dragen, wanneer zij buiten bediening waren; en in de bediening door naar vorm en inhoud zich vrijheden te veroorloven, van welke de anderen niet wilden weten. Zoo brachten zij eene andere strooming in de gemeente.

Men zou zich echter eene zeer scheeve voorstelling vormen van de wijze waarop dit geschiedde, wanneer men meende, dat zij optraden

als verkondigers van een bandeloos liberalisme ter verdelging van eene in hun oog allerhatelijkste rechtzinnigheid, en dus hunne collega's bestreden met de allerscherpste wapenen. Wat zij later geworden zijn — ik zeg tot mijn spijt, maar een ander is het oorzaak van vreugde — dat waren zij bij lange na nog niet in den door ons ter beschouwing gekozen tijd. Toen richtten zij hunnen ijver meest tegen de werkelijk doode takken aan den boom der orthodoxie, wier verlies geen enkel bijbelsch christen nu meer betreurt. Natuurlijk sneden zij in overhaaste onbedachtzaamheid ook wel eens diep in het levende groene hout, maar van hetgeen zij later worden en doen zouden hadt gij toen hoogstwaarschijnlijk te vergeefs naar de voorteekenen gezocht. Om één voorbeeld te noemen: 6 Juli 1845 heb ik in de Groote Kerk voormiddags over den aangegeven vervolgtekst Lukas 8 vs. 26—39, de genezing van den bezetene in het land der Gadarenen, Ds. Hinlópen hooren verkondigen het persoonlijk bestaan van den duivel, en dat het ongeoorloofd was diens invloed bij die krankheid weg te cijferen; niet ter loops, want er was een vrij groot gedeelte der leerrede aan de behandeling van dat vraagstuk gewijd. Doch laat ons met Hinlópen en Moltzer kennis maken of ons hunner herinneren, indien wij ze gekend hebben.

Hinlópen was naar het kerkelijke van goede afkomst: een achterkleinzoon van den in Utrecht nog altijd genoemden en geroemden Jacobus Hinlópen, die aldaar meer dan 50 jaar de kudde Gods weidde. Hij gaf eene nieuwe uitgave van diens jubelrede in 't licht. Ook bestond hem dus in den bloede de voortreffelijke zoon van Jacobus, Jan Hinlópen, die zich als staatsman onderscheidde, maar veel verdriet gehad heeft van de patriottische onlusten, maar bij alle Protestantsche christenen van Nederland in eere bleef als dichter van het innig vrome en verheffende 49ste evangelische gezang: „Verlosser, vriend, o hoop, o lust!" Onze Ferdinand Cornelis was rijzig van gestalte en in den omgang aristocratisch van vormen. Zijne eerste ambtsjaren van 1827—1830 bracht hij door te Rhoon en Pendrecht in Zuid-Holland, waarop een voor hem onvergetelijk negenjarig verblijf te Beek en Ubbergen bij Nijmegen volgde. Het moet hem zeer veel gekost hebben die lieflijke oorden en den gezelligen kring, in welken hij daar verkeerde te verlaten. Maar de opvoeding van zijn talrijk kroost en misschien ook de verplichting, die hij voelde, om in ruimer kring te arbeiden, deden hem den weg van plicht volgen en op 6 October 1839 's avonds met zijne nieuwe Gemeente aanheffen: „Gij hebt, o albestierend Koning! de plaats bestemd

van ieders woning, den kring waarin hij werken moet; en.... al wat Gij bepaalt is goed." Zijn intreetekst was uit den brief aan de Hebreën (13 vs. 18): „Bidt voor ons!" Ondertusschen bleef Beek eene groote plaats in zijn hart behouden; daarheen hield hij zijn oog gericht, toen later de dagen der rust naderden; en toen zij gekomen waren met eenig zwakheden des ouderdoms, kwelde hem geenszins eene overdreven zucht om te blijven als Jan v. d. Zandt, den man wiens plaats hij eens innam, maar predikte hij den laatsten Zondag van 1867 afscheid en vestigde zich met de zijnen te Beek. Daar heeft hij tot diep in de 80 van natuur, huiselijkheid en vriendschap genoten en als ouderling in zijnen geest voor de Kerk gearbeid.

Zeer eigenaardig was zijne afscheidsrede, die hij in 't licht gaf met den hem kenmerkenden titel: „Hinlópen's laatste toespraak." Zij is vol van uitdrukkingen, die hem eigen waren en geeft hem geheel gelijk hij was. Dat hij om Haarlems duinen de bergen van Beek niet had vergeten, maar ze altijd in 't oog had gehouden, hoort hoe hij dit met zekere voldoening, nu hij ze wêer mag gaan opzoeken, verkondigt; van zijne toekomst sprekende zegt hij: „Wat daarvan zeker is, weet gij; dat tenzij de hemelsche Vader het anders beschikt, ik met de mijnen u zal verlaten, en zelfs mijn gebeente niet in uw nabijheid

zal rusten. Gij hebt dus van mijn persoonlijken invloed voor de toekomst niet veel meer van mij te verwachten". Voorts blijkt uit die laatste toespraak, dat het hem aan gave der vinding niet ontbrak. Zijn tekst was 2 Kon. 13 vs. 20, 21, van den doode, die, bij het aanraken van Elisa's gebeente in het leven terugkeerde. Hij vatte op zijn standpunt dit verhaal symbolisch op, en vond er de waarheid in. dat een Profeet niet sterft. En nu had hij, zooals hij beweerde, wel verre van als zoovelen den priester te spelen, geprofeteerd, en is deze zijne gedachte: „ik ga nu wel weg en van mijn rechtstreekschen persoonlijken invloed zult gij geen last meer hebben, maar meent niet, dat gij daarom van mij af zijt. Wat ik werkte blijft, want ik heb geprofeteerd." Ging hij zoo sprekende niet van eene valsche onderstelling uit, alsof orthodoxen priesters zijn en modernen profeteeren? Hij spreekt van zijn opvolger en hoopt niet „dat in zijne plaats een man zal optreden van top tot teen gehuld in het gewaad des priesters." Nu! het werd Dr. A. W. Bronsveld. Was deze nu een priester, omdat hij tot de rechtzinnige partij behoorde? Profeteerde deze niet evengoed als Hinlópen, al was de inhoud van beider profetie niet dezelfde? En ontbreken onder de moderne Predikanten mannen van hierarchischen geest? Wie liet zich

ooit meer door dezen geest leiden bij de aanbeveling zijner liberale waarheid dan Prof. X. of Ds. Y.? Eene vergelijking tusschen deze Protestantsche Pausen en Gregorius VII of Innocentius III zou waarlijk niet onaardig zijn.

Van Hinlópens profeteeren in de eerste jaren zijner bediening heb ik zeer veel geleerd en genoten. Zijne antipathie tegen de bijbelsche orthodoxie was toen nog niet ontwikkeld en zijne sympathie met Groningen en *Waarheid in Liefde* bepaalde zich meer tot het levendige, opgewekte, praktische, dat ze kenmerkt, dan tot hunne dogmatiek. Zoo ging er van hem in zijne prediking zekere bezieling uit, van welke ik in studie- en eerste ambtsjaren de gezegende nawerking dikwerf ondervond. Hij kon zijn tekst zoo eigenaardig aanvatten en behandelen, zulke puntige praktische opmerkingen maken, waaraan ik later, toen ik Jodocus Heringa bestudeerde, hem als dien leerling herkende. Ik herinner mij eene Catechismuspreek over den 22sten Zondag, de opstanding der dooden, eene leerrede over de beide teksten Rom. 1 vs. 18 („De toorn Gods wordt geopenbaard," enz.) en 1 Joh. 4 vs. 8 („God is liefde"): „de openbaring van Gods toorn is de openbaring van Gods liefde en de openbaring van Gods liefde is de openbaring van Gods toorn", eene zeer aangrijpende „de

klacht over de zonde" Klaagl. 3 vs. 39; eene zeer uitgewerkte en praktische over Barnabas en Paulus te Antiochië, en die ernstige, maar gezonde preek over „het houden van bidstonden", ten dage van het woeden der cholera in 1849, welke hij ook in 't licht gaf, — maar vooral de veelszins uitnemende over „de Heere Jezus in 't sterfhuis", welke ik hem 's avonds in de Luthersche kerk te Utrecht hoorde uitspreken, en die ook in 't licht verscheen.

Want Hinlópen verspreidde nu en dan in ruimer kring een en ander van zijn arbeid, die dit ook alleszins verdiende. Toen hij nog te Beek stond was hij op 't gouden feest van 't Nut redenaar te Nijmegen in het departement aldaar, en maakte wat hij sprak door de drukpers publiek. Zoo ook behalve de twee reeds vroeger genoemde zijne preek over „de zegen der drukkunst," bij gelegenheid van het Costersfeest 1856. Nu en dan beschreef hij ook wel een blad van het Christelijk Album met eene zijner preeken.

Liefst verwijs ik naar „de Heer Jezus in het sterfhuis," over Marcus V : 38a. Na in het eerste deel gehandeld te hebben over den Heer zooals Hij het sterfhuis binnentreedt, en daarbij te hebben aangetoond, dat wij in zijne geestelijke tegenwoordigheid ons mogen verheugen, ontwikkelt het tweede, welken zegen Hij in het

sterfhuis verspreidde en nog verspreidt: „Hij brengt er troost te midden van het rouwbeklag; Hij wekt er leven uit den dood; en Hij leidt er van vertwijfeling op tot godverheerlijking.” Het derde deel is eene rijke toepassing, in welke de beschouwing aan de bevordering van het Christelijk leven wordt dienstbaar gemaakt. Wegens den zegen dien Jezus in het sterfhuis verspreidt moeten wij „Hem deswege hoogschatten, en, door dankbaarheid ons aan Hem verbonden gevoelen; Hem bij voorraad den toegang tot onze woningen en tot onze harten openen, en zorgen dat wij als wij tot rouwbeklag in een sterfhuis komen er den Heer Jezus met ons brengen.” Het geheel is eenvoudig maar door en door stichtelijk, en ofschoon Hinlópen zeker allerminst een sentimenteele prediker was, beantwoordde hij toch ten volle aan de eischen van het gemoed, die in de kerk vervulling vragen.

Hij had in zijn tijd dan ook getrouwe vrienden, onder welke ik mij gaarne rangschik, want in die dagen is er veel leven van hem tot mij uitgegaan; ik stelde zijne prediking boven die van Moltzer, in afkeer van het conventioneele en toenemende orthodoxophobie zijn gelijke; maar de meerderheid verkoos dezen boven hem. Nu, Moltzer wàs ook een in vele opzichten uitnemend Predikant,

die goed gestudeerd had en was blijven voortstudeeren. Eerst van 1833—1837 verkondigde hij het Evangelie te Wassenaar, daarna van 1837 te Zierikzee, tot hij 9 Mei 1841 door Hinlópen te Haarlem bevestigd werd. 't Had wat moeite gekost de door Nahuys opengelaten plaats te bezetten, want Krabbe en Veder, beide van Zutfen (later werd de eerste Leidsch en de tweede Dordtsch predikant), zoowel als Romijn van Amersfoort hadden niet kunnen besluiten Haarlem aan te nemen. Moltzer was bereid, en heeft met grooten ijver volgens zijne zich meer en meer ter linkerzijde ontwikkelende richting de Gemeente gediend, tot nog na 1883, toen hij zijn 50-jarig jubilé van te Wassenaar, Zierikzee en Haarlem volbrachte prediking niet openlijk vieren wilde. Daarna is hij als emeritus door velen hooggeacht en bemind, in hoogen ouderdom voor weinige jaren overleden. Nu, hij verdiende die hoogachting en liefde. Heel zijne persoonlijkheid was er op aangelegd om menschen tot zich te trekken. Hij was een door en door oprecht en braaf mensch. Hij had iets bijzonders en origineels, en veel meer dan Hinlópen een vriendelijk, open gelaat. Het eenigszins hooge, dat dezen bij zijn optreden kenmerkte, werd bij Moltzer vervangen door zekere aantrekkelijke gemeenzaamheid, schoon men waarlijk met hem niet lang be-

hoefde samen te spreken, om te bemerken hoe hij voelde dat hij Moltzer was, alzoo dat hij juist niet tot de volgzaamste karakters behoorde; overigens geheel en al eenvoudige gemeenzaamheid. Beiden hadden zij eene scherpe uitspraak, maar die van Hinlópen kwam meer voor rekening van de korte *e* (vooral als zij door *r* gevolgd werd, in woorden als *kerk, werk merk*; dan zweemde zij naar *i*), en van enkele medeklinkers: *liefde* werd bepaald *lieffte:* denkt u hem nog eens, voorlezende Ps. 133 vs. 3 en Gez. 61 vs. 15. Bij Moltzer was het meer iets krakends, dat in de verbinding van klinkers en medeklinkers zich hooren deed. Hinlópen's spreken had soms iets gebiedends, dat van Moltzer iets ondeugends, waartoe de taal zijner oogen het hare deed.

Tot hem, gelijk gezegd is, voelden de meesten zich aangetrokken; waartoe zeker ook medewerkte zijne geheele wijze van redeneeren; ik weet die niet beter te kenmerken dan eene als van wijlen Dr. L. S. P. Meijboom; meer in de lengte en breedte dan in de diepte; liefst gezond-verstands argumenten, die meer aan Wolf, maar minder aan Kant, Fichte of Schleiermacher doen denken; die een man populair maken, vooral als hij ze gelijk Moltzer niet zonder zekere zelfvoldoening voordraagt. Mijn onvergetelijke leermeester Prof. v. Gilse kon eens

voor mij zijne meening niet verbergen, dat Meijboom wel ontzaglijk veel wist, maar dat hij er aan twijfelde, of hij van eenige der vele, oneindig vele verschijnselen en zaken hem bekend de diepte gezien had. En zoo iets voel ik ook bij 't lezen van Moltzers uitgegeven preek: *Geene heerlijkheid zonder gerechtigheid* en van eene latere brochure: *Wat zegt gij van de moderne richting?* Rijkdom van ware denkbeelden en soms geestige opmerkingen, maar het gezond verstand, dat als controle van al te diep wroeten ontegenzeggelijk grooten dienst doen kan, kan het diep onderzoeken der waarheid onmogelijk vervangen. Natuurlijk verwerft het de goedkeuring der meerderheid, die alleen kan waardeeren wat onder haar bereik ligt.

Dat Moltzer velen aantrok dankte hij echter ook nog aan iets anders dan aan deze betrekkelijke onvolkomenheid, en wel aan eene voortreffelijke eigenschap. Hij was een zeer getrouw Pastor met een uitstekend geheugen, groote attentie en opwekkelijk conversatie-talent begaafd. Nu mag men terecht opmerken, dat men ten aanzien van deze gewichtige zaak in de bediening minder moest tellen dan wegen, dat men vooral op de gehalte, op de vruchten voor hart en leven van de gemaakte bezoeken moet acht geven; maar laten er onder de honderdtallen tientallen zijn, die rechtstreeks

aan de komst van Gods rijk niet medewerken, reeds dat de Predikant komt is voor de meesten van gewicht en bindt hen aan zijn persoon, aan de Gemeente en langs dien omweg misschien aan den Heer der Gemeente. Deze zegen van trouw en ernstig herderlijk bezoek wordt wel verminderd, maar lang niet geheel weggenomen door de bij sommigen, die het graag ontvangen, omdat zij graag gekend worden, gevoede ijdelheid, of door een bij anderen merkbaar verlangen om zich door dominé den te lang vallenden tijd te zien verkorten.

Voegt nu bij al deze redenen van voorkeur aan Moltzer gegeven, dat hij werkelijk zeer degelijk, populair en onderhoudend kon preeken. Gaarne herinner ik mij nog menige preek, die ik met stichting hoorde; om er ééne te noemen die van Woensdag 21 Mei 1845 over Colossensen 1 vs. 10: „in alle goed werk vrucht dragende." Dat was juist een onderwerp voor Moltzer. Hoorde ik Hinlópen liever, 't was misschien gevolg van de netheid, waaraan ik door de prediking van Ds. K. Sybrandi gewoon was geworden en in vergelijking met wien Moltzer mij wel eens voorkwam over de grens van het platte te gaan. Misschien zou ik nu, daar de gemeente reeds zooveel anders dan kanseltaal heeft moeten hooren, er ook anders en gunstiger over oordeelen.

Maar ik blijf het afkeuren, dat hij bij zijne intrede 9 Mei 1841, althans volgens de Boekzaal, als tekst uit Marcus 16 vs. 16 alleen de woorden nam: „wie geloofd zal hebben zal zalig worden." Nahuijs in wiens plaats hij trad, had bij zijn afscheid natuurlijk zonder eenige uitlating over het geheele vers gepredikt. Was dit zijn opvolger bekend, dan handelde hij al te ondeugend; wist hij het niet, dan toch bij zulk eene gelegenheid niet zeer gepast. Ik geloof niet, dat Hinlópen alzoo gedaan zou hebben. Maar hoe dit zij, ik meen te kunnen verzekeren, dat geen van beiden zich in 1845 heeft kunnen voorstellen, tot de verkondiging van welke begrippen en denkbeelden zij, voortgaande op den voorgestelden weg der emancipatie van stijve ideeën en gewoonten, gedurende hunne bediening te Haarlem nog eens zouden komen!

VII.

DE WALSCHE GEMEENTE.

Onderaan Enschedé's dominee's-briefje had de Walsche Gemeente hare plaats. Zij verkondigde daar, wie in haren, aan den aanvang van ons tijdperk althans, weinig geruchtmakenden kring arbeiden zou. Maar ook omstreeks v. d. Zandt's jubileum in 1838 komt er verandering in den loop dezer wateren. Den 14den October 1837 bericht de bejaarde Predikant L. F. Serrurier, dat hij tegen 1° Jan. 1838 emeritus is verklaard; volgens de Boekzaal „wordt dit bericht met deelneming aangehoord" en „zal deze breuk zoo spoedig mogelijk worden geheeld".

28 Januari predikt hij afscheid, waarbij „al de leden van den kerkeraad tegenwoordig zijn."

Hij zegt zijne Gemeente vaarwel, in goede hope predikende van de wetenschap, dat, „als ons aardsche huis dezes tabernakels zal verbroken zijn, wij een gebouw van God hebben, niet met handen gemaakt maar eeuwig in de hemelen," 2 Cor. 5 vs. 1. *Zijn* aardsche huis dezes tabernakels hield stand tot 20 April 1844, en 't was lang vrij hecht en sterk gebleven, want reeds was hij drie jaar emeritus, toen ik hem 24 Januari 1841 nog eene Zondagavondbeurt zag vervullen voor een zijner Hollandsche Collega's in de Groote Kerk.

Van 1806 af — dus 32 jaar — had hij de Haarlemsche Walsche Gemeente gediend; geboren in 1767 kwam hij op 39-jarigen leeftijd tot haar.

Zijn vader was Predikant in de Nederduitsch Hervormde Gemeente te Amsterdam, alwaar en te Leiden de zoon gestudeerd had. Na volbrachte studie was hij van 1789—1792 Predikant (natuurlijk Hollandsch) te Elst in de Betuwe, van 1792—1801 te Hillegom, van 1801—1806 te Hanau. Hij moet een man van wetenschappelijken ijver en studie geweest zijn, die zelfs in zijn emeritaat nog met allerlei onderzoekingen bezig was, gelijk hij gedurende zijnen dienst door prediking en catechiseeren voor degelijke ontwikkeling zijner Gemeente had zorg gedragen. Ook was hij een zeer werkzaam lid van

Teylers Godgeleerd Genootschap. Maar de zaken gingen, vooral toen hij ouder werd, een te gewonen en te rustigen gang dan dat de Gemeente en zijn arbeid aan haar die opmerkzaamheid ook naar buiten trokken, welke voor het welzijn en den invloed der Walsche kerken in ons Vaderland noodig is, zullen zij aan hare roeping ook nog in onzen tijd beantwoorden.

Dit werd, voor eene poos althans, anders, toen „deze breuk zoo spoedig mogelijk werd geheeld." Wel zoo spoedig mogelijk! Serrurier gaf 14 Oct. 1837 bericht van zijn emeritaat en reeds 24 Oct. van dat zelfde jaar werd met goed gevolg het beroep uitgebracht op J. H. Dompierre de Chaufepié, Pred. te Leeuwarden, zoon van een Haagschen Predikant. Hij deed echter eerst den 6den Mei 1838 zijne intrede met den kersttekst: „Ziet, ik verkondig u groote blijdschap." Keurig Fransch, aantrekkelijke vormen, jeugdig vuur — alles werkte samen om hem een betrekkelijk groot gehoor te verschaffen. Maar de vreugde duurde kort, want na den dood zijns vaders volgde hij dezen te 's Hage op; later verwisselde hij nog de hofstad met de hoofdstad. Den 17den November 1839 nam hij te Haarlem afscheid met verzoek om voorbede, „opdat het woord des Heeren zijnen loop hebbe en verheerlijkt worde gelijk bij u."

Ook nu was de breuk spoedig geheeld. J. A.

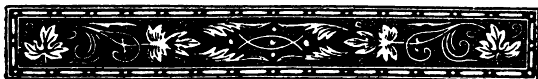
van Hamel van Middelburg, die reeds met Chaufepié op de nominatie had gestaan, werd door dezen 10 Mei 1840 bevestigd, en begon met dezelfde bede als Hinlópen voor eenige maanden zijn dienstwerk, maar ontleende die aan den brief aan de Thessalonicensen. Tien jaren heeft hij te Haarlem gearbeid en nam 22 September 1850 afscheid om naar Groningen te vertrekken, dat hij later nog weer voor Leiden verliet.

Van zijne tien Haarlemsche jaren valt de eerste helft bepaald binnen onze beschouwing, reden genoeg om te vragen, wat hij voor de Gemeente is geweest. Ofschoon als student mede uitgetrokken in den tiendaagschen veldtocht, was hij alles behalve van militairen aard; integendeel een zachtzinnig man des vredes, kenmerkte hij zich als prediker en catecheet evenmin als in den omgang, door opmerken of aanwijzen van scherpe hoeken en punten in leerstukken of personen; maar, zoo hij iets uit het leger in den kampstrijd der kerk had meegenomen, dan was het den geest van orde en tucht. Zijn geregelde, geenszins ondegelijke, weinig opzien barende, vriendelijke arbeid heeft zeker medegewerkt om de Gemeente te bevestigen in de eenvoudigste gronden des geloofs en in onderlinge aaneensluiting door de liefde. Zijne leerlingen, onder welke de later zoo beroemde Professor

Abraham Kuenen, spraken altijd van hem met hooge achting en toegenegenheid, maar verheelden hun wensch niet, dat toch hun waarde van Hamel blijk mocht geven wat dieper te zijn ingedrongen in de toen opkomende, allergewichtigste vraagstukken, en zich minder houden mocht alsof deze niet bestonden of al thans gemakkelijk waren op te lossen. Èn de Groninger school was in volle werking, èn de mannen van 1848 waren in aantocht, èn de moderne theologie was rijzende aan de kimmen! Van Hamel bevredigde de opkomende begeerten niet, en juist door ze niet te bevredigen heeft hij ze versterkt. Toen hij afscheid nam liet hij zeker de vriendelijkste herinneringen achter, maar toch ook een arbeidsveld, meer misschien dan eenig ander, geschikt om de zaden van excentriciteit naar rechts of naar links te ontvangen en te doen bloeien, zoo zij maar met talent werden uitgestrooid, omdat daarop de bloemen waren uitgebloeid en de vruchten waren geplukt van het *juste milieu* der v. d. Palms en der Clarisse's.

Nog den 19 Dec. van dat zelfde jaar 1850 werd in v. Hamels plaats beroepen.... de candidaat Conrad Busken Huet!

Wij hebben met het briefje van Enschedé afgedaan.

VIII.

SYBREN KLAZES SYBRANDI EN SYTSE KLAZES DE WAARD.

Drie weken vóór het groote jubileum van v. d. Zandt, en wel op 21 October 1838, had Dr. Abraham de Vries, na 35 jaren dienst, zijn ambt als Leeraar in de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente nedergelegd. Hij was de algemeen bekende verdediger van Costers eer in zake de uitvinding der boekdrukkunst, vader van den voormaligen Minister van Justitie Mr. G. de Vries Az. en van wijlen den Leidschen Professor Matthias de Vries; en, schoon geen geestverwant, toch een vereerder van Bilderdijk, met wien hij slag had om te gaan gelijk zijn broeder Jeronimo, aan wien de groote dichter zoo ontzaglijk veel verplicht was. Abraham de

Vries besloot zijne prediking met het woord te verkondigen, dat den ganschen geest van zijn evangeliearbeid aanwees: „Maar het einde des gebods is liefde uit een rein hart en uit eene goede conscientie en uit een ongeveinsd geloof.” Als Leeraren der Gemeente bleven over Sybren Klazes Sybrandi die 33 en Sytse Klazes de Waard, die 10 jaren samen met hem gearbeid had. -- Wij hebben het groote briefje van Enschedé afgelezen, nu is het kleine van Bohn, nu is de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente, nu is Sybrandi aan de beurt. De naam met welken wij aanvangen, is van goeden klank.

Maar gemakkelijk is 't niet over hem te spreken, want hij heeft er voor gezorgd na zijn dood zoo weinig mogelijk genoemd te worden. Toen hij in 1853 overleed, mocht, volgens zijne uitdrukkelijke begeerte, geen bericht van zijn leven worden opgenomen in de Levensberichten der Leidsche Maatschappij, van welke hij lid was. Maar zijne Biddagspreek, uitgegeven 1832 en zijn preekbundel van 1836 heeft hij niet kunnen vernietigen, en ik laat mij door zijne al te ver gedrevene bescheidenheid niet weêrhouden om mede te deelen wat mijn geheugen bewaarde uit den tijd, 1839—1846, dat ik hem kennen mocht, en om alzoo eenigszins aan te wijzen, hoedanig een deze „oude Sybrandi” (zoo werd hij tot onderscheiding van zijn zoon, die

zijn ambtgenoot werd, meestal genoemd) was: een uitnemend Predikant. Eere wien eere toekomt!

Hij was een Fries: zijne spraak maakte hem openbaar. Een kort verblijf te Nijmegen, eer hij Haarlemsch Predikant werd, evenmin als zijn zoo lang arbeiden in Noordhollands hoofdstad, had haar verzacht. Tot zijn einde toe zweemde zijne *v* naar *f* en zijne *z* naar *s*. Hij was een man van forsche gestalte met sterk sprekende gelaatstrekken en fonkelende oogen. Toen in de laatste jaren zijne grijze haren niet langer door bedekking der kunst aan het oog waren onttrokken, maar om zijn belangwekkend hoofd golfden, had hij een zeer eerwaardig voorkomen. Hij was een man van ijzeren karakter, meer geschikt om te regeeren dan om zich te buigen; een die machtigen invloed had op die hem omringden; en toch! bijwijlen, als het gevoel bij hem ontwaakte, kon hij zeer beminnelijk en vriendelijk zijn.

God had hem rijke gaven van verstand en hart geschonken, die hij getrouw besteedde, vóór alles ten behoeve van zijne prediking. Zijn bundel in 1836 uitgegeven mag nog van de eerste tot de laatste leerrede evenals zijne Biddagspreek gemeten en gewogen worden; uit uitlegkundig, logisch, gemoedelijk, praktisch, stylistisch oogpunt bezien, zijn zij veelzins

voorbeelden. Ook hierom, dat zij (bij de dissenters vooral uit overdreven vrees voor dogmatiek iets zeldzaams) zelfs bij het behandelen van gevaarlijke, tot droog moraliseeren verlokkende onderwerpen, in 't oog hielden, dat de Evangeliedienaar verkondiger van Gods genade in Christus moet zijn, geen Joodsch of Heidensch zedenleeraar. Mocht ook, uit vrees voor alles wat maar den schijn hebben kon van te zweemen naar onmacht, de leer der zonde bij hem niet tot haar volle recht komen, en tengevolge hiervan die der verlossing minder positief en volledig gebleven zijn dan de H. Schrift wenschelijk maakt, diepe ernst en heilig verlangen om verloren zondaren te behouden van het verderf, gaf den toon aan zijne woorden; en zoo frisch en krachtig was zijne taal, ja de geheele aanleg en inhoud zijner redenen, dat zij ook nu nog met stichting zouden gehoord worden. Laat mijn oordeel door dat van een bevoegde bevestigd worden. Dr. J. Hartog zegt in zijne „Geschiedenis van de predikkunde in de Protestantsche kerk van Nederland, 2de druk 1887, blz. 367": „Hij verklaarde overtuigd te zijn, dat zijne leerredenen zich door niets bijzonders onderscheidden, en dat hij ze alleen om bijzondere redenen uitgaf. Ja, indien het gerucht indertijd waarheid sprak, dan had hij altijd eenigen spijt over de uitgave

van dezen bundel. 't Bewijst alleen, dat hij hooge eischen deed, maar nog niet, dat hij er niet aan voldaan had. Het oordeel is dan ook wel eenstemmig, dat zijne leerredenen geplaatst moeten worden onder de besten, en gelijkelijk uitmunten door getrouwheid aan den tekst en heldere ontwikkeling van de waarheid daarin geleverd. Ik zou niet weten welke er uit te kiezen, want om strijd zou ik noemen de *eerste*, over de „bewaring van het hart" (Spr. 4 vs. 23) of de *vierde*, over Petr. 1 : 8, 9, of die over „Barsillai, het beeld des edelen grijsaards", of die over „Jezus in Gethsemané", of eindelijk die over „den weldadigen invloed van alle ondervindingen des levens op der vromen hart" (Rom. 8 : 28). Welk eene gelukkige vereeniging van geloofs- en zedeleer, welk eene diepe kennis van het menschelijk hart, welk een klaar begrip van de maatschappelijke toestanden vinden wij hier bijeen. Hoe goed heeft hij aan zijn preeken het karakter weten te geven van eene confabulatie, dat misschien alleen in de eerste leerrede, waarin bijna *twintig* malen het woord „Toehoorders" voorkomt, wat gezocht is. Hoe juist geeft hij den inhoud weer van zijn tekst, al zegt misschien deze of gene, dat Hebr. 12 : 1 ook nog op anderen toepasselijk is, en niet zoo direct gewaagt van der *Doopsgezinden* roeping, voorbeelden en gevaren. Zijne geheele voorstel-

ling is populair, en het is gemakkelijk te begrijpen, dat de Haarlemsche gemeente hem tot in zijnen ouderdom met stichting hoorde."

Hoe was dit mogelijk? Zeker in de eerste plaats, omdat hem een bijzonder uitnemende aanleg voor het prediken was gegeven, maar dan ook omdat hij het prediken als de eerste en voornaamste roeping van den Evangeliedienaar beschouwde, en er levenslang veel, heel veel werk van maakte, veel meer dan menigeen in onzen tijd. Ik zeg niet dat het werk, ook zelfs dan niet mislukken kan; maar zonder dat gaat het nooit tientallen jaren lang wezenlijk goed; en de voorbeelden zijn niet zeldzaam van dezulken, die zelfs den meer begaafden broeder hebben overtroffen door trouwe beoefening van de les: „Maak toch werk van uw preeken!" Hoeveel te meer kwam het een Sybrandi ten goede, die het deed, ofschoon hij met zoo uitnemenden aanleg begiftigd was! — En och, het wordt eindelijk, het werd ook hem gewoonte, ja behoefte. Vooral in de laatste jaren van zijnen dienst was hem door handeuvel het schrijven dikwerf onmogelijk; maar hij dacht er niet aan, onvoorbereid den kansel op te treden. Hij bedacht allerlei werktuigjes en schafte ze zich aan om de onwillige vingers te dwingen tot vasthouden en bewegen eener pen; en de anders uit zijn aard niet zeer ge-

duldige man zat eene heele week door zijne kokkerds van letters op het papier te teekenen, want.... het was aanst. Zondag, morgen of avond, zijne predikbeurt en preeken was hem een heilig werk. Of het gehoor 's morgens wat grooter en 's avonds wat kleiner was — het prediken van het Evangelie was er hem niet minder heilig om.

Maar daarom valt het ook licht te begrijpen, hoe hij in de weer was, toen in 1828 voor zijn oudsten collega van Geuns een opvolger moest benoemd worden, en de keus neigde tot iemand, die bij het op beroep preeken door voorkomen en voordracht de harten gewonnen, maar zoo weinig degelijk gepreekt had, dat hij eenvoudig een deel zijner rede had weggelaten om door kortheid te behagen. Toen oefende hij al zijn invloed om de plaats aan Sytse Klazes de Waard te verzekeren, en zag, als deze beroepen was, maar na beraad het beroep niet aandurfde, en bedankte, tegen de toen zeker niet gemakkelijke reis naar Friesland niet op, om den weifelende — wat zullen we zeggen? over te halen of te noodzaken op zijn besluit terug te komen en nog aan te nemen. Ik wil gaarne gelooven, dat onze goede De Waard tegen de overredende kracht van Sybrandi's woorden en van Sybrandi's oogen niet bestand is geweest. Gij zoudt echter dit woord „goede" ten eenen-

male verkeerd verstaan, als het u denken deed aan een minder beteekenend, karakterloos man; maar de overheerschende kracht lag bij de Waard gewis meer in het denken dan in het willen, vooral als hem eene keus gesteld werd. In wikken en wegen, in opmerken van het voor en tegen was hij uitnemender dan in het nemen van een besluit. Hij heeft na Mangers dood diens huis gekocht, maar eer het hiertoe kwam! Gelukkig dat het er toe kwam, want hij heeft er met genoegen zijne laatste levensjaren in doorgebracht. De Waard, moet ge bedenken, was van eene wiskunstige natuur. In zijn doen en werken kwam dit telkens uit, ook in het samenstellen zijner preeken. Hij heeft er, zoover ik weet, geene laten drukken, maar uit hetgeen van hem gedrukt is kan men tot zijne preekmanier besluiten, en komt men tot een resultaat geheel overeenkomstig met hetgeen ik zoo dikwerf hooren en opmerken mocht: indien „goede preek" en „degelijk stuk" uitdrukkingen waren van dezelfde beteekenis, dan zouden die van de Waard den stempel *uitmuntend* verdiend hebben. Goed doordacht en zuiver beredeneerd is zijne „vergelijking tusschen den strijd der Makkabeërs en den tachtigjarigen oorlog", eene nutslezing indertijd in de Vaderlandsche Letteroefeningen geplaatst. En dan het stuk in het Christelijk

Album van 1849: „Het bewustzijn van onze sterfelijkheid eene getuigenis van onze onsterfelijkheid" hoe diep gedacht is het! Immers reeds uit zulk een titel kan men opmaken, dat hij ook op den predikstoel liefst gaf vruchten van veel logisch en zielkundig nadenken, waarom echter de meeste hoorders het minst geven. Men moet maar eens onderzoeken, wat er van de verstandelijke redeneering, die als een draad door eene preek heenloopt, van haar verband en samenhang met tekst en onderwerp bij de meeste hoorders blijft hangen, om tot de overtuiging te komen, dat zeer weinigen kunnen, of liever hebben leeren nadenken. En als dan, gelijk hier het geval was, de nauwkeurig samengestelde rede weinige of geene *saillante* uitspraken heeft, hare werkelijk groote praktische waarde zich verbergt in de schatkameren der nimmer afgebrokene redeneering, en hare voordracht zoodanig is, dat men aan het Groningsch dialect en de zeer eigenaardige gesticulatie des sprekers wennen moet, dan verwondere men zich toch niet, als de waardeering van zulk preeken aan de innerlijke waarde er van niet geëvenredigd is. Toch hoorden, behalve de weinige denkende geesten, nog vele anderen de Waard met stichting. Want niet alleen, dat hij leerlingen vormde die goed onderlegd waren, die hem lief hadden en dus

hem ijverig volgden, maar dezen man bezig te zien in de leiding der godsdienstoefeningen was voor velen op zich zelf reeds stichtelijk, omdat hij een bij uitnemendheid getrouw Pastor en veler huisvriend was, met alle omstandigheden bekend, en er hartelijk in deelnemende. Wellicht had hij van de voor hem wijd geopende deuren een nog nuttiger gebruik kunnen maken, wanneer hij, zonder, gelijk men het noemt en wat hem gansch en al vreemd was, „den dominee uit te hangen", meer had doen gevoelen, dat de vertegenwoordiger van het Evangelie ze was binnengetreden. Maar ongemaakte ernst is hoogst moeielijk, en zijne komst werkte zegenrijk reeds door zijne hartelijkheid. 't Was dan ook velen tot diepe smart, toen hij na bijna 34 jaren dienst (5 te Mensingaweer, 2 te Akkrum en de overige te Haarlem) begon te kwijnen, zelfs op Oudejaarsavond van 1855 midden in zijne preek den predikstoel moest verlaten, en de voleindiging van zijn werk aan een ambtgenoot moest overlaten. Hij werd emeritus, maar de rust bracht hem geene herstelling. Na nog eenige maanden sukkelens ontsliep hij 26 September 1856, ruim 60 jaar oud, de herinnering achterlatende van te zijn geweest een bekwaam, ijverig, nauwgezet en hartelijk Evangeliedienaar.

IX.

Dr. KLAAS SYBRANDI EN WILLEM CAREL MAUVE.

Wanneer ik in deze mededeelingen niet alleen maar de vruchten poogde te leveren van herinnering aangevuld door onderzoek; wanneer ik eenigszins de pretensie had als historieschrijver op te treden, dan zou misschien meermalen, maar zeker bij de bespreking van den man, die nu onze aandacht eischt, de onpartijdigheid van den beoefenaar der geschiedenis mij ontbreken, voor welke Prof. Fruin gepleit heeft, toen hij zijn hoogleeraarsambt te Leiden aanvaardde, en van welke hij zelf de schoonste aanbeveling is. Onpartijdig kan ik niet zijn ten

opzichte van den man, aan wien ik zulke groote verplichting heb, die èn door zijne prediking èn door zijn catechetisch onderwijs grooten invloed op mij heeft gehad. Maar niemand zal dit ook van mij vorderen.

Klaas Sybrandi was de oudste zoon van Sybren Klazes, wiens verdiensten wij hebben opgemerkt en geprezen. Hij werd in November 1807 te Haarlem geboren, en na aldaar voorbereidend onderwijs te hebben ontvangen, studeerde hij te Amsterdam aan de kweekschool der Doopsgezinden, niet alleen in de Theologie, maar ook nog na zijne propaedeutische jaren in de letteren onder zijnen hem zeer sympathetischen leermeester Prof. D. J. v. Lennep. Hij promoveerde in 1829 te Leiden op eene dissertatie over Plato's Gorgias. 't Was echter niet voor de eerste maal dat hij gelijk velen, bij de uitgave dezer dissertatie, met de drukpers kennis maakte. Reeds had hij vroeger de vertaling geleverd van een zeer degelijk boekje voor jongelingen, van C. F. Voigt, „de gevaren der jeugd," welke uitgave het begin maakte van een zeer rijk letterkundig leven, waarover men het belangrijke levensbericht van Dr. C. Sepp, door de Leidsche Maatschappij 1873 uitgegeven vergelijken kan. Hier zij het genoeg te noemen de door Teylers tweede Genootschap bekroonde verhandeling over Vondel

en Shakespeare; Busch, Handleiding tot het geven van huiselijk onderwijs in den godsdienst; Ellis, Plicht en roeping der vrouw; dichterlijke vertalingen van Moore's Val der engelen en van Crabbe's Kerkregisters; bijdragen vooral van 1830—1840, maar toch ook later nog in de Vaderlandsche Letteroefeningen; en daarna, ja hoe vele! in den „Algemeenen Konst- en Letterbode" toen hij van 1841—1853 als Redacteur van dit Weekblad toonde, welk een man van uitgebreide kennis hij was.

Sepp heeft dit rijke letterkundige leven, waarvan ik de producten nog niet eens voor de helft noemde, met den maatstaf van een kenner gemeten. Hij heeft het verklaard uit de eigenaardigheid van Sybrandi's karakter, die zich zelven kennende, niets ondernam waarin hij geen lust had en waarin hij niet zeker gevoelde, dat het onder zijn bereik lag. Van die wijsheid en zelfkennis was de door hem betoonde voorliefde voor Crabbe, zeer zeker een dichter van den tweeden rang, het gevolg. Hij heeft ze alleen verzaakt ter wille van zijne Gemeente, die dringend een nieuw gezangboek behoefde. Door bezwaren van copierecht hiertoe gedrongen, heeft hij zich laten verleiden tot het leveren van andere vertalingen van b.kende en geliefde liederen, en eigenlijk tot het helpen *maken* van een liederenbundel, die, zal hij goed

zijn, *worden* moet. Dat hij voor hooge lyriek geen aanleg had, was geen bezwaar; de dichters van vele der beste en meest gebruikte gezangen zijn gewoonlijk niet de grootste dichters, maar dat er nu nog op dit en dan nog op dat onderwerp een gezang moet zijn, doet maar al te dikwijls falen wie overigens door meer dan één lievelingslied der gemeente geschonken getoond heeft, dat het kerklied niet boven zijn vermogen ligt. Opmerkelijk is het zeker, dat Sybrandi weinig of zoo goed als niets op het gebied der eigenlijk gezegde godgeleerdheid leverde. Zijn karakter maakte hem geheel en al ongeschikt voor alles wat hem ook maar eenigszins in aanraking zou hebben kunnen brengen met het *odium theologicum*; en zijn meer tot helderheid dan tot diepzinnigheid neigende geest had een afkeer van zooveel, dat op dit gebied naar spitsvondigheid geleek, of hem althans toescheen geen anderen naam te verdienen.

Toch wist hij genoeg van de godgeleerdheid en hield hij hare gangen genoeg in 't oog, om als Evangeliedienaar met vrucht te kunnen arbeiden. Vooral werkte hiertoe mede zijn eigenaardig karakter. Dit was veel meer dan bij iemand anders één geheel. Het had een goed deel van alle goede eigenschappen. Hij was een verstandig en een gevoelig man; hij

was niet arm van verbeelding, werd bezield door gestadigen ijver en zijn wil had eene genoegzame mate van kracht. In 't bezit van veel levenswijsheid was hij ook in der waarheid vroom, maar met die soort van vroomheid die zich al te gaarne en al te veel verborgen houdt, omdat zij al wat op haar gelijkt schuwt gelijk men voor een adder terug zou beven. Maar geene zijner goede eigenschappen stak zoozeer boven de andere uit dat zij haar ooit hinderlijk werd. Alle betoonden zij zich en ontwikkelden zij zich in de uitstekenste harmonie. Zou men deze wel eens nu en dan hebben willen verbroken zien, om ook in den geëerde het grootsche en verhevene te aanschouwen, ja het heroieke te hervinden dat zich in zijn vader kon vertoonen, men vergete niet dat er nu als van zelf in zijn karakter plaats was, ruime plaats voor eene plooibaarheid en beminnelijkheid, van welke men niet licht de wedergade zal aanwijzen. Zelfs Johannes van Vloten, met wien hij als Redacteur van den Letterbode veelvuldig in aanraking kwam, stond met dezen kerkleeraar (welk een anders door hem gehaat en verfoeid was!) jaren lang in de beste verstandhouding, vereerde in hem zelfs den eerlijken kerkleeraar en liet zich door hem leiden en gezeggen.

Als Predikant is Sybrandi naar zijnen aard

zegenrijk werkzaam geweest, eerst vier jaren te Nijmegen, daarna even langen tijd te Groningen. Reeds op die eerste standplaats, zoo rijk aan natuurschoon, was hem, in kleinen kring werkzaam, het verblijf aangenaam, maar te Groningen gevoelde hij zich geheel en al op zijne plaats. Niet omdat hij er zich kon bewegen te midden van een toen zeer opgewekt, ja rumoerig theologisch leven. Hij ging wel met de mannen van de theologische faculteit vriendschappelijk om, maar — en dat kon hij, als hij wilde, meesterlijk — hij hield zich op zekeren afstand, want hij gevoelde in zich geen greintje aanleg of lust om partijman te zijn. De godgeleerde faculteit met Petrus Hofstede de Groot aan het hoofd, openbaarde hem te veel animositeit in dat strijden, waarvan hij een innigen afkeer voelde. Veel liever genoot hij van de achting en liefde zijner gemeente, die, evenals eenigen buiten haar, zijn keurigen kanselarbeid op prijs stelde, en zeer, zeer gevoelde hij zich aangetrokken tot den geleerden, scherpzinnigen en geestigen Prof. P. v. Limburg Brouwer. Met dezen en den bekwamen Rector A. Schneither zich in de klassieke oudheid te verdiepen en op hare weegschaal boeken en menschen te wegen — dat was tot afwisseling van ambtsbezigheden zijn lust en zijn genot. Te Groningen gelooft Sepp, en ik geloof het

met hem, dat Klaas Sybrandi zijne gelukkigste levensjaren heeft doorgebracht.

Waarom ging hij dan naar Haarlem? Waarom vooral, daar de omstandigheden onder welke hij beroepen werd, gelijk wij weldra zien zullen, weinig aanlokkelijk waren? Omdat hij de man niet was, die behagen vond in zekere heldhaftige manier van doen, waarmeê sommigen, alleen met oogenblikkelijke opwellingen van eigen lust te rade gaande, meenen de meest natuurlijke aanwijzingen als stemmen van God te mogen voorbijzien. Haarlem was immers zijne geboortestad, zijn uitwendig welzijn was er voor zijn leven verzekerd, hij kwam in een middelpunt van Doopsgezind kerkelijk leven, naast zijn vader, kon er dezen tot steun zijn in zijn ouderdom — er moest waarlijk wel iets zeer beslissend tegenover staan, iets van meer gewicht dan de immers altijd ook aan verandering en wisseling onderhevige alleraangenaamste verhoudingen te Groningen, om af te wijzen, en . . . misschien later berouw te hebben. Hij hield te Groningen, 21 Oct. 1838, eene volstrekt niet hartstochtelijke, maar hartelijke, innig lieve afscheidsrede, de eenige preek (die op een Doopsgezind feest in de Letter-oefeningen geplaatst niet meêgerekend) welke van hem het licht zag. Aan de Haarlemsche gemeente verbond hij zich den 28sten October met 1 Cor. 9

vs. *22b* „allen ben ik alles geworden, opdat ik immers eenigen behouden zoude.”

Nu, gedurende zijnen dienst te Haarlem, bijna 34 jaren lang tot 1872, toen hij emeritus werd, is hij veel voor velen geweest, zeer veel voor hem die dit schrijft. Na weinige maanden is hij nog in September van datzelfde jaar en na weinige dagen ongesteldheid ontslapen.

Veel voor velen is hij geweest, niet alles voor allen is hij geworden, want ook hij had zijne zwakke zijde: voor het doen van vele en velerlei bezoeken had hij aanleg noch roeping. Misschien was hierom juist voor hem eene der predikantsplaatsen in de Haarlemsche Gemeente zeer geschikt, omdat daar, bij de toen nog mindere uitgebreidheid der Gemeente de mogelijkheid bestond, dat elk zich op dat gedeelte van het ambt het meest toelegde, waartoe hij de meeste geschiktheid bezat. Bij de viering dan ook van zijn 40-jarigen dienst in zijne drie gemeenten sprak hij zonder eenig gewetensbezwaar van de hulp zijner ambtgenooten, die overvloedig voorzagen in hetgeen te dezen aanzien aan zijn werk ontbrak. Toch moet men niet denken, dat hij zich van de menschen afzonderde en zijn pond in de aarde begroef. Van zijn persoonlijken invloed ging in den omgang een zegen uit. Onwillekeurig deelde hij, al stond het aantal zijner bezoeken ver beneden

dat van andere leeraren, aan degenen met wie hij in aanraking kwam, iets uit den schat zijner christelijke wijsheid en liefde mede, en menigeen zal met dankbaarheid zich herinneren wat hij voor hem in 't bijzonder deed, als zijne hand iets voor hem te doen vond, vooral als hij gevoelde dat zijne hand dit beter dan eenig ander kon doen. Maar zijn oog was te veel geopend voor hetgeen zelfs de ijverigste Pastor in dit werk als ijdelheid moet beschouwen en vaak door gemeenteleden, die meer op bezocht dan vermaand worden gesteld zijn, het hoogst geacht wordt. Anders en beter zou het toch geweest zijn, als hij nader aan het ideaal van Paulus ware gekomen, dat hij bij zijn intrede zich voorstelde: „allen alles."

Maar velen veel, dat is hij geworden. Reeds indirect in zooverre het bestuur der Gemeente, dat bij de Doopsgezinden eene zeer bescheidene plaats inneemt, ook daar toch lang niet onverschillig is. Men kan zich voorstellen, hoe zegenrijk de invloed van zulk een zachtmoedigen, wijzen, eenvoudig christelijken geest op den loop der zaken werkte. Wat was Sybrandi waard bij beraadslagingen in eene vergadering, en hoe onwaardeerbaar wanneer hij haar als voorzitter leiden mocht!

Toch denk ik vooral aan den meer directen invloed, dien hij oefende door zijn preeken. Van

bouw en aanleg deden zij denken aan die van V. d. Palm en Dermout; gemakkelijk te volgen, keurig net en met zorg bewerkt, minder geschikt om éénen zondaar te bekeeren dan om het leven in de Gemeente te onderhouden. De voordracht was eenvoudig en ongekunsteld, wel eenigszins eentonig onder den nadeeligen invloed van het memoriseeren, waarvan hij in den tijd dien wij behandelen niet afweek; maar toen reeds levendiger als hij onverwachts opgetreden zijn concept voor zich legde en later wanneer hij bij klimmenden leeftijd dit altijd deed. De inhoud was volstrekt niet dogmatisch, maar nog veel minder anti-dogmatisch. Karakterteekeningen waren zijn *fort*, zooals indertijd die van de Sunamitische in drie leerredenen. Ook behoort tot dit *genre* de later in het Christelijk Album van 1848 geplaatste preek over Maria de moeder des Heeren, bij de aankondiging Zijner komst, in welke hij haar teekent, zooals zij bij ***maagdelijke schroomvalligheid prijselijke bedaardheid*** weet te bewaren, voorts uitmunt door ***bescheidene vrijmoedigheid***, terwijl zij verre verwijderd blijft van alle ***kleingeestige bekrompenheid***, tot het eene zoowel als tot het andere in staat door haar ***godvruchtig geloof*** en haar ***standvastigen moed***. De cursyf gedrukte woorden zijn karakteristiek Sybrandiaansch. Zulke gedachten, eenvoudig, menschkundig, in

evangelischen geest, keurig uitgewerkt, kenmerken zijne predikwijze; en wie hem meermalen hoorden, zal 't zijn alsof zij hem weêr hooren, als ik meld hoe de bedaarde aanhef luidde: „Van allen wier namen genoemd worden in de H. S. boezemen weinigen ons meer belang in dan Maria de moeder van Jezus. Al waren ons geene bijzonderheden omtrent haar bekend, wij zouden ons onwillekeurig gedrongen voelen, om haar ons voor te stellen als eene vrouw van buitengewone beminnelijkheid en vroomheid, die om hare voortreffelijkheid waardig was de gezegendste onder de vrouwen te worden." Verwondert het u, dat de kalme man, die zóó sprak, eens bijna in toorn uitbarstte, toen hij iemand op den kansel vuurwerk zag afsteken en mooien bombast hoorde verkoopen?

Had hij alzoo als prediker zijne verdiensten, niet minder haast nog meer als Catecheet. Van hem als zoodanig mag ik meêspreken, want ik heb jaren lang zijn onderwijs genoten en zijn voorbeeld proefhoudend bevonden al de ruim 40 jaren dat ik gepoogd heb het op mijne Catechisatiën na te volgen. Vooral door zijn vriendschappelijken omgang en door de reeds vermelde éénheid in zijn karakter was hij voor dit werk geschikt. Hij was ook een man van orde, liet zich nooit wachten, als St. Bavo het

bestemde uur had geslagen en zorgde klaar te zijn als deze het einde der les aankondigde. Hij werkte zóó geregeld, dat hij in den cursus afhandelde wat hij zich had voorgenomen; hij ging noch te diep, noch te hoog, gaf niet te veel en ook niet te weinig; 't ging hem alles even gemakkelijk af, en 't was alsof hij die gemakkelijkheid aan zijne leerlingen meedeelde; want menig onderwijs mislukt omdat de leerling eerst nog met moeite het door den leeraar geleverde moet in orde brengen, eer hij het kan opnemen. Van orde gesproken, die te bewaren kostte hem weinig. Zijn „beetje bedaard!" was in bijna alle gevallen voldoende. En wat kon hij onderhoudend en belangwekkend verhalen! Hoe eenvoudig en duidelijk legde hij ons de geloofs- en zedenleer uit! Hoe liet hij daarbij zijn leerling ruimte, volle ruimte, ofschoon hij met den Bijbel in de hand de grenzen aanwees. Sprak hij van den persoon des Heilands, dan deed hij u het bedenkelijke van stijf vasthouden aan menschelijke bepalingen gevoelen, maar evenzeer waar gij zoudt aanlanden, als gij voor de H. S. de beste leidsvrouw, ook de zijne, uw eigen goeddunken gingt volgen. Gij moest het dan maar weten, 't lag te uwer verantwoording. Desgelijks als hij handelde over het werk onzer verlossing door Jezus Christus. Eene satisfactie-theorie, die gij een-

voudig van hem hadt over te nemen, bood hij u niet aan; maar hij wekte uw nadenken, en dat er in de H. S. verband is tusschen 's Heeren dood en de verzoening der wereld met God, dat gene daar de *conditio sine qua non* is van deze, dat heeft hij voor heel mijn leven mij ingeprent en mij belet eigene wijsheid te stellen in plaats van de wijsheid Gods, die in zooveler oog dwaasheid is. Onder de vele groote zegeningen, die ik van God in mijn leven ontvangen heb, tel ik ook deze, dat ik bij Klaas Sybrandi ter catechisatie heb gegaan.

En toch, toen in Aug. 1838 deze allerbeminnelijkste, in zoovele opzichten voortreffelijke man tot opvolger van Abraham de Vries verkozen werd, was de Gemeente in rep en roer: velen harer leden en kerkeraadsleden waren ten eenenmale ontevreden met deze keus; men zag elkander wantrouwend aan; men sprak van scheuring. Niet alleen omdat Willem Carel Mauve, toen leeraar te Zaandam Oostzijde, vroeger te Enschede, in voordracht levendiger was dan Sybrandi; ook niet, schoon almede, omdat Sybrandi in zijn nadeel had het noodlottige, te Haarlem niet minder krachtig dan elders werkende: „een Profeet is niet ongeëerd dan in zijn eigen vaderland", maar vooral omdat velen van het samenwerken van vader en zoon in dezelfde betrekkelijk kleine gemeente geen heil verwacht-

ten en meenden, dat onze de Waard tusschen die beiden in 't gedrang zou komen. Hierbij kwam dat de ééne stem van den vader zelven den doorslag had gegeven. Om beide partijen te bevredigen werd besloten Mauve als tijdelijk vierden Predikant te beroepen. Nadat hij onder hevige sneeuwbuien zijn intocht binnen Haarlem had gehouden, deed hij 13 Jan. 1839 zijne intrede, waarbij hij met de woorden van Paulus, Rom. 1 : 11 en 12 zijn verlangen betuigde, aan de Haarlemsche Gemeente eenige geestelijke gave mede te deelen ter harer versterking en door het onderling geloof mede vertroost te worden.

Nu zal menigeen denken, dat zulk een toestand voor de Gemeente nadeelig, ja op den duur verderfelijk moet geweest zijn; maar de beide hoofdpersonen maakten het letterlijk onmogelijk den strijd voort te zetten. Ik heb gansch en al in mijne teekening van Sybrandi gefaald, als men niet begrijpt, dat hij aan het uit den weg ruimen aller moeielijkheden ruimschoots het zijne deed. Maar ook Mauve, de in den grond van zijn karakter zoo goede en hartelijke Mauve, die een zeer groot respect voor Sybrandi's bekwaamheden en deugden had, en die zich anders van dezen door eene hem eigene hartstochtelijkheid onderscheidde, liet deze in de betrekking tot zijn collega niet aan het woord

komen. De onderlinge verhouding was eene zoodanige, dat Sybrandi in 1870, bij het openen eener vergadering, Mauve herdenkende, met volle waarheid zeggen kon: „Ik, die hem van zijne jongelingsdagen af vertrouwelijk heb gekend, de studiejaren met hem heb gesleten, die gelijk met hem het predikambt heb aanvaard, die meermalen in de eerste jaren onzer bediening zijnen en mijnen naam naast elkander zag bij de nominatiën van verschillende gemeenten, en die eindelijk vijf-en-twintig jaren lang hem tot ambtgenoot had, ik mag toch met een enkel woord getuigen van zijnen trouwen ijver in zijne betrekking, van zijne levendige belangstelling in de zaak der gemeente en der broederschap, van zijne onvermoeide werkzaamheid, van zijne goedhartigheid en welwillendheid. Geene omstandigheden hebben ooit een oogenblik verwijdering of verkoeling tusschen ons teweeg gebracht en onze vriendschap is altijd even oprecht en hartelijk gebleven van onze jeugd af tot op den dag van zijn afsterven.”

Zij beiden hebben het twistvuur gedempt, dat om hunnentwille ontstoken was. Zij gevoelden zeker hoe zij elkander aanvulden. Mauve was meer de man van gevoel. Zijne preeken liepen niet zoo geregeld af als die van Sybrandi, maar waren meer geschikt om den hoorder in het hart te grijpen en een oogenblikkelijken in-

druk te wekken. Wilt gij ze kennen? Menig stuk in 't Christelijk Album van omstreeks 1850 is eene preek of draagt nog duidelijk sporen uit eene preek gegroeid te zijn. Jammer was het dat hij met vele zorgen voor een talrijk gezin had te worstelen en hierom gedrongen werd tot veel arbeiden voor de pers. Reeds noemde ik het Christelijk Album; daarvan was hij negen jaar Redacteur. En hij werkte niet gemakkelijk en was soms al te conscientieus. Voeg hierbij nu nog alleen de vertaling van de vaak onvertaalbare Kerkgeschiedenis van Neander, en gij kunt vermoeden wat hij geweest zou zijn, had hij zijne vleugelen ongehinderd kunnen uitslaan. Vóór zijn tijd moest hij in 1863 rust vragen, en zijn vermoeid lichaam vond in 't voorjaar van 1869 de rust in 't graf. Hij had eens moeten weten, wanneer hij over de toekomst zijner kinderen tobde, en ook over die van Anton, omdat het zoo'n waagstuk was zich aan de kunst te wijden, dat deze zijn Anton binnen weinige jaren een wereldberoemd schilder zou worden!

X.

DE REMONSTRANTSCHE GEMEENTE.

Wat de onderwijzer Clemens eens zong van Ds. Hinlópen's *charme*, het kerkje te Ubbergen: „Tempel Gods in 't groen verscholen, dat der bergen voet omkranst" kon niemand met gezonde zinnen hem nazingen van de toenmalige Remonstrantsche kerk; verscholen ja lag zij, maar, herinnerende den tijd der vervolging van de Arminianen, verscholen tusschen de Helmbreeker- en de Gravinnesteeg. En toen 15 Sept. 1826 Ds. W. van Rossen, in den ouderdom van 77 jaren, na 51 dienstjaren, van welke 37 te Haarlem, overleed, leidde ook de kleine Gemeente, in dat kerkje vergaderende, een onopgemerkt en vergeten bestaan. Was er anders dan aan vervloeien te denken?

Zoo zoudt ge schijnbaar met recht vragen, wanneer het niet volkomen waar was, wat een mijner vrienden eens onder mijne aandacht bracht, dat niets ter wereld taaier is dan het leven eener Gemeente; en wanneer ge hier twee of drie steunpilaren voorbijzaagt, die de in hun oog goede zaak in stand hielden, en op betere dagen hopende, Ds. v. Rossen en hunne Gemeente getrouw waren gebleven. 't Was zeker voor het uitwendige een kwijnend bestaan, dat de Gemeente leidde; toch in die twee of drie vaster verzekerd dan dat van menige Gemeente, waar uit toevallige of bijkomstige redenen nu soms geene plaats in de kerk is. De betere dagen zijn gekomen, toen de nog stevige wortels van versche aarde werden voorzien en besproeid; de bloei kwam langzaam maar zeker terug en was reeds in den tijd van welken wij spreken, duidelijk merkbaar.

De jonge Stuart, A. A., zoon van Martinus, den bekenden Amsterdamschen kerkleeraar, die zelf later jaren lang in de hoofdstad stond, had de vacature vervuld en was met zijne bezielende en gemoedelijke evangelieprediking bezig geweest aan eene eerste opwekking. Jammer, zou men zeggen, dat hij reeds weder 9 Augustus 1829 Haarlem voor 's Gravenhage verliet, en dat het duurde tot 17 Januari 1836, dus ruim zes jaar, eer hij een opvolger vond in Combertus

Wilhelmus v. d. Pot! Maar het is meermalen gezien, dat eene Gemeente, die aan het inslapen toe was, na zulk een eerste ontwaken als hier door den dienst van Stuart had plaats gehad, daarna juist door de prikkeling eener gedurende geruimen tijd afwisselende prediking wakker blijft, totdat de behoefte aan een eigen leeraar zich levendig laat gevoelen en het genot van zijn bezit doet vergeten of voorbijzien wat natuurlijk ook in hem gebrekkig is. Voor die vacante jaren zorgde daarenboven de met klimmenden roem werkzame Hoogleeraar Abraham des Amorie v. d. Hoeven, ja deze zelf ging voort, gelijk hij reeds onder Stuart begonnen was, nu en dan te Haarlem op te treden. Hij bracht de schare in verrukking door zijne eenvoudige en indrukwekkende evangelieprediking, voor allen die haar eens hooren mochten onvergetelijk door zijne eenige voordracht. Dan was het kleine bedehuis overvol en ook de grooten der aarde kwamen in hunne staatsiekoetsen aanrollen! Welk een drukte in de anders stille buurt!

Dit werd min of meer gewoonte tijdens den dienst van v. d. Pot, zeker een van v. d. Hoeven's beste leerlingen. Hij had zijne wetenschap getoond door onder hem een specimen te verdedigen over Basilius, den grooten kerkvader, en dat hij haar bijhield toonde hij later o.a. door

eene wijsgeerige verhandeling in „Waarheid in liefde." Als dichter gaf hij proeven van niet gewone gaven in „Julianus de Afvallige" en „Moeder en kind." Als prozaschrijver beschonk hij het Christelijk Album met eenige uitmuntende bijdragen, zooals „de eerste kerkgang." En als prediker boeide hij velen vooral door zijne degelijkheid, gemoedelijkheid en naïveteit. Wij kunnen het best begrijpen, als wij zijne uitgegevene preeken van weinige jaren later, eene bid- en dankdagspreek van 1847 lezen. Toen hij 23 Sept. 1838, dus na slechts twee jaren, afscheid nam, waren velen te Haarlem in rouw. Hij vertrok naar Leiden en eenige jaren later naar Rotterdam, waar hij tot zijn emeritaat in hoogen ouderdom zegenrijk werkzaam is geweest. Hij was er zeer geacht om prediking en omgang, en had er vooral in den laatsten tijd nog meer van invloed en tot zegen kunnen zijn, als niet de moderne richting van vele zijner gemeenteleden tusschen hen en hem, die aan het Bijbelsch Evangelie tot den einde toe getrouw bleef, zekere verwijdering had veroorzaakt.

Zijn opvolger te Haarlem was zijn zwager Hermanus Heemskerk, broeder niet van Az., maar van Bz., die bij zijn leven jaren lang in de Tweede Kamer toonde, hoe een weinig sprekend lid aldaar ijverig werken kan. De Dominee

was reeds voor het vertrek van v. d. Pot den 22 Juli beroepen, maar deed eerst 20 Jan. 1839, eene week dus na Mauve, zijne intrede, verklarende, dat hij „het woord Gods niet te koop droeg" (2 Cor. 2 vs. 17). Wat was er omstreeks 1838 en 1839 veel wisseling en verandering in de Protestantsche Gemeenten te Haarlem!

Heemskerk verwierf 29 Juni 1839 aan de Leidsche Akademie den graad van Doctor in de Theologie op eene dissertatie over de Nieuw-Testamentische uitdrukkingen „*Koningrijk Gods en koningrijk der hemelen.*" Zij was, wat de buitenlandsche kritiek er met recht op aanmerkte, eene proeve van kennis en ijver. Van deze beiden gaf hij ook ruimschoots bewijzen in zijnen achtjarigen arbeid, die door langeren duur dan van zijne voorgangers alleszins in staat geweest is om den goeden naam, dien de Remonstrantsche Gemeente zich weder verworven had, te bevestigen. Hij was een goed prediker, al kon men hem de moeite aanhooren, die hem dit werk zijner bediening kostte; hij sprak kort, eenvoudig, gemoedelijk, op wel wat somberen toon, maar bepaald indruk achterlatende. Men kan zijne manier van preeken leeren kennen uit een bundeltje over het „Onze Vader," en hoe fijn van smaak en ontwikkeling hij was, uit de keurige vertaling van nieuwere Fransche dichters, met welke hij zich bezig hield gedu-

rende de rust die zijne Amsterdamsche Gemeente hem na trouw volbrachten arbeid verleende.

Maar wát is het nu geweest waardoor hij en zijne beide voorgangers de Remonstrantsche kerk te Haarlem weder in aanzien brachten? Niemand meene dat hier nog het Arminianisme in zijne tegenstelling met het Calvinisme werkte; de scherpe punten van dat Calvinisme waren in de Gereformeerde kerk genoeg afgeslepen. Ook zoekt men de reden te vergeefs in de door v. d. Hoeven zôo luid verkondigde verdraagzaamheid of in zijne verwachting van de kerk der toekomst. Dit moge een weinig meegewerkt hebben om de Remonstrantsche Kerk aantrekkelijk te maken, waar althans niemand behoefde te vreezen dat hij door eenige harde leerstelling werd afgestooten; maar hoofdzakelijk had zij toen hare waardeering te danken aan een element in de prediking door haar gehuldigd, ja dat bij haar op den voorgrond stond: het aesthetische. Een element, dat zeer zeker zijn recht van bestaan heeft en, in de overige Gemeenten te zwak vertegenwoordigd, door v. d. Hoeven en de zijnen in dat recht werd gehandhaafd. Hij wilde dat op vorm, stijl en voordracht bij de prediking zou worden acht gegeven — en dat trok, dat behaagde. Wel is 't jammer dat die richting later overal algemeen gevolgd, de prediking dikwerf van hare eigenlijke bestem-

ming heeft vervreemd. Want zij bracht de laffe vragen aan hem die de kerk had bezocht in zwang: „Was 't mooi? Was 't vol?" Mooi! waar komt dit woord eigenlijk minder te pas dan van eene prediking om zondaren te bekeeren? Vol! wij hebben vroeger reeds gezien wat dat beduidt, en welk een betrekkelijken maatstaf dit woord aan de hand doet. Maar al mag de aesthetiek niet heerschen in de kerk, al moet zij — zoo zij niet prediker en toehoorders beide zal bederven, ja belachelijk of zelfs verachtelijk maken, zich vergenoegen met een bescheiden plaatsje als dienares — indien zij totaal miskend wordt, zal zij die ook gave Gods is, zich met recht wreken door de beste preek minder vruchtbaar te maken. Verstandig, eenvoudig en eerlijk gebruikt zal zij elke preek plaats maken en plaats verzekeren. Niets ter wereld dat niet in de hand van ijdele menschen bedorven wordt en van een zegen verkeert in een vloek. Verwondert u dan niet dat het streven naar het schoone, weldra het mooie, bij zoo teêr en zoo kiesch eene zaak als de prediking van het Evangelie der genade Gods, aanleiding geeft tot heiligschennis. Niemand verachte dat schoone, maar niemand zie er het gevaarlijke van voorbij; 't mag geprezen worden maar . . . niet zonder vrees en beving!

XI.

DE LUTHERSCHE GEMEENTE.

't Was den tweeden Paaschdag, 16 April 1838, een dag van groote ontsteltenis en droefheid in de Luthersche Gemeente te Haarlem. Des morgens had haar zeer geachte Leeraar J. C. A. Sander, die haar reeds 17 jaar met zijne rijke talenten van hoofd en hart diende, de avondmaalsviering geleid, en 's namiddags kwam hij weder ten bedehuize, om onder 't gehoor van zijn collega Liernur aan de dankzegging deel te nemen. Hij gaat naar zijne gewone zitplaats en, terwijl hij daar staande bezig is met zijn stil gebed, zinkt hij ineen en sterft, in het 59ste jaar zijns levens. Wie hij geweest was voor Gemeente, wetenschap en huisgezin ver-

kondigde den Zondag daarop zijn ambtgenoot in de weldra door den druk gemeen gemaakte lijkrede over 1 Cor. 15 vs. 58, waarmede vergeleken moet worden die van Ds. C. Ricken gehouden in Sanders vroegere Gemeente te Zaandam.

Sander was een man van niet weinig beteekenis, geleerd, verstandig en gemoedelijk beide, maar die juist door het vereenigd bezit der beide laatstgenoemde eigenschappen, innerlijk veel te strijden had, en vooral, na het verlies eener beminde dochter moest worstelen om de harmonie van zijnen geest te herstellen. Het nobele, degelijke, openhartige van zijn karakter waarborgde hem de volle sympathie zijner vrienden en meest ontwikkelde leerlingen, die hij, misschien meer wel dan noodig was, deelgenooten maakte van zijne eigene twijfelingen.

Wat zijne geleerdheid aangaat heeft hij zich doen kennen als bewerker meer nog dan vertaler van „Eene geschiedkundige beschouwing der Monnikenorden en Kloosters," die vele niet algemeen bekende feiten, karaktertrekken en anekdoten van ordestichters, monniken, nonnen en kluizenaars bevat. Het werk bestaat uit twee deelen en geeft ook blijken van den liberalen geest des auteurs, die zich afkeerig toont van het Catholicisme, maar inzonderheid

van de Jezuïeten. En dat hij in het Godsdienstige eigenlijk gevaar vreesde van alle andere veel minder knellende banden leert ons zijn geschrift, waarvoor hij Teylers eeremetaal zocht doch niet verkreeg, ofschoon het eene eervolle vermelding verwierf, over „den inhoud der geloofsformulieren of zoogenaamde symbolische boeken in de Protestantsche kerken." Buitendien gaf hij met zijn ambtgenoot Liernur (wel een bewijs van broederlijke samenwerking) vertoogen uit, getiteld „Christendom en regtzinnigheid." Het waren preeken zoo goed mogelijk van den preekvorm ontdaan. Beide ambtgenooten dachten vrij eenstemmig en gevoelden de noodzakelijkheid om als uit één stuk voor de Gemeente te arbeiden; het gebeurde dikwijls, dat zij in het bijzonder gesprek of bij het hooren van elkanders leerredenen denkbeelden van elkander opvingen, welke hun stof tot bearbeiding gaven, en zoo ontstond dan menigmaal de leerrede van den eenen uit die van den anderen en kwamen er ongezocht vervolgstoffen te voorschijn. Men gevoelt welk eene kracht er van zulk eene samenwerking kon uitgaan; en dat Liernur met zijn ambtgenoot alzoo samen arbeidde, was alleen mogelijk omdat ook hij door zijne geleerdheid, scherpzinnigheid en ijver geschikt was met zulk een collega als Sander de handen ineen te slaan.

Ds. J. G. Liernur, wiens zoon, mijn oude schoolkameraad Karel (Kapitein Charles Liernur) door zijn faecaliënstelsel den naam vermaardheid schonk, had een vijftigjarigen dienst achter zich toen hij April 1866 rust nam. Tien jaren van die vijftig arbeidde hij achtereenvolgens te Groede, Vlissingen en Zutfen, de overige 40 te Haarlem. Hoe jammer! door ongesteldheid verhinderd moest hij de hulp van zijn ambtgenoot Michelsen inroepen om uit zijn naam afscheid te nemen. Hij genoot zijne rust slechts gedurende twee jaren, want 12 October 1868 overleed hij in den ouderdom van 71 jaren.

Hij was een geleerd man, en droeg op zijn gebrekkig lichaam een mathematisch hoofd; uit zijne oogen sprak, om zijne lippen zweefde iets satirieks. In verschillende geschriften, b.v. eene „Zielkunde" en eene „Protestantsche symboliek" toonde hij wat hij vermocht. Maar in die geschriften evenals in zijne overigens doorwrochte preeken miste hij de volstrekt noodige mate van heerschappij over den vorm. Daarom vielen ook deze preeken vroeger vrij rationalistisch getint, later meer evangelisch gekleurd, maar met doffe stem uitgesproken en moeilijk te volgen, niet in den smaak en waren zij alles behalve populair. Doch al steunde hem de goedkeuring en aanmoediging der menschen

niet, hij bleef even wakker studeeren en nadenken. Ja toen later Busken Huet te Haarlem optrad, was hij de man, die zich ruiterlijk tegen dezen verzette in „Open Brief aan den Weleerwaarden Zeergeleerden Heer Cd. Busken Huet; in antwoord op zijne toespraak „Onze bede". Er is in dit schrijven veel oorspronkelijks en dat hout snijdt. Wel moet men er de echte boekzaalskritiek over een ander vroeger stukje van Liernur op toepassen: „er is te veel omgehaald;" het zou nog zooveel beter zijn, als er meer gang en orde in was; maar de aanmerkingen zijn dikwijls zeer gepast b.v. over de verklaring van Huet, dat hij alles van zijn standpunt beschouwt; „juist" — zegt Liernur; „maar dat is uwe fout: om achter de waarheid te komen, moet men eene zaak ook van andere standpunten beschouwen." Hoe treffend en leerzaam is ook zijne vergelijking van het modernisme met het rationalisme, waarmede Liernur vroeger zoozeer was ingenomen geweest, en daarbij de opmerking: „Dàt betwist ik u, dat de rechtzinnigheid tot de pathologie van den geest behoort."

Gelukkig dat Liernur zoo gematigd over de rechtzinnigheid dacht, want het lag kennelijk in de bedoeling van zijn kerkeraad hem in de plaats van Sander een collega van deze richting te geven. De keus viel op Ds. Schröder van

Arnhem, dien men niet verwarren moet met zijn naamgenoot en geestverwant, die thans aan het hoofd der Arnhemsche Gemeente staat. Beide, schoon geene bloedverwanten, hebben echter dit gemeen, dat zij met onlosmakelijke banden aan hunne Gemeente verbonden waren of zijn en dus voor alle beroepen bedankten of bedanken. In dit lot deelde ook Haarlem; de oudere Schröder beantwoordde de roepstem met eene weigering, en Haarlem, nog eens in Gelderland rondziende, koos Hendricus Christianus Millies, die een paar jaar te Kuilenburg gearbeid had. Hij verklaarde zich bereid en deed 6 Mei 1839 zijne intrede over 2 Cor. 4 vs. 5: „Wij prediken niet ons zelve, maar Christus Jezus den Heer; en ons zelve, dat wij uwe dienaren zijn om Jezus wil." Nog eens zij het gezegd: welk eene wisseling merken wij op in al de Haarlemsche Protestantsche Gemeenten gedurende de jaren 1838 en 1839!

Millies verliet Haarlem weder voor Utrecht, om daar Domela Nieuwenhuis als Predikant te vervangen, na 23 Nov. 1845 zijne afscheidsrede gehouden te hebben over Phil. 1 vs. 3—6. Later werd hij Hoogleeraar aan het Luthersche Seminarium te Amsterdam in plaats van Prof. Plüschke, en nog later Hoogleeraar in het Oostersch aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, waar hij tot aan zijn dood werkzaam is geweest.

Hij heeft veel met lichamelijk lijden te kampen gehad.

Millies was een man om Professor te zijn: van zijne verbazend uitgebreide geleerdheid kunt gij u nauwelijks een denkbeeld vormen. Toen ik tijdens zijn professoraat te Amsterdam bij hem collegie hield in Theologische Encyclopaedie, Inleiding op het O.V. en Uitlegging van het N.V., deed zij mij telkens verbaasd staan. Op het ruim uitgebreide veld der Godgeleerdheid was hij in alle vakken tot in de kleinste bijzonderheden t'huis. Hoevele talen, met name Oostersche, kende hij! Van hoevele letterkundige geschiedenissen, gewonen menschen onbekend, gaf hij overzicht op overzicht bij zijn interessant, maar overladen verklaren en aanvullen van Hagenbach's Encyclopaedie! Hoe verbaasde hij zich over de onwetendheid van studenten in de Theologie die de beteekenis van een Grieksch Nieuw Testamentisch woord niet kenden, dat... de Heer gebruikt had!! Maar hij was dan ook een geleerde, voor wien het terrein der Godgeleerdheid veel te eng was, en het scheen wel alsof hij voor zich daarop niets meer te arbeiden vond. Geen eigenlijk theologisch boek heeft hij geschreven. Hij ging op andere, geheel onontgonnen akkers. Hij gaf in 't licht „Recherches sur les monnaies des indigènes de l'archipel Indiën et de la péninsule Malaie" in 4° met

26 platen. De munten der oorspronkelijke bewoners van den Indischen Archipel! Men gevoelt hoever een onderzoeklievende geest gaat, die zich hiermede bezig houdt. Ook gaf hij een verslag van de Oostersche vertalingen van „Grotius, de veritate religionis Christianae." En in de kerkelijke geschiedenis onzer O. I. bezittingen was hij diep doorgedrongen: getuige wat van Troostenburg de Bruyn zegt in zijn „de Hervormde Kerk in Nederlandsch Oost-Indië onder de Oost Indische compagnie" Voorrede, blz. V: „Wijlen Prof. H. C. Millies gaf te Amsterdam, later te Utrecht voor zijne studenten college over de Geschiedenis der Christelijke kerk in Nederlandsch Oost-Indië (Verslagen en Mededeelingen der Koninkl. Akad. van Wetensch. VII, 1863, blz. 12). Meer dan iemand was hij, de geleerde en werkzame vriend van Indië, daartoe bevoegd. Gedurende zijn leven was hij een warm voorstander der belangen van de bevolking van den Indischen Archipel. Tot het laatst zijns levens bezielde hem een innige belangstelling in zendeling- en bijbelgenootschap (Tijdschr. v. Ned. Indië 1869, I blz. 304 volgg., 1853, II blz. 204). Zijne bedrevenheid in Oostersche taal- en volkenkunde stelde hem in staat tot een omvangrijke lectuur, die onmisbaar was tot het bijeenzoeken en verzamelen der bouwstoffen voor zulk een onderwerp (Jaar-

boek der Koninkl. Akad. v. Wetenschappen, 1868, blz. 107 volgg.). Daaraan heeft hij meer dan het vierde gedeelte eener eeuw besteed, en zich ongelooflijk veel nasporingen getroost, boeken in allerlei talen gelezen, archieven doorzocht, uitgebreide correspondentiën gevoerd, meermalen reizen ondernomen (De Ned. Spectator, 1868, blz. 107 volgg.)."

Millies was dus in één woord een geleerde. Ook een diepzinnig geleerde? Laat de gewoonte, door de jongere kritiek terecht gelaakt om bij een zelfstandig naamwoord een bijvoegelijk te plaatsen, dat daarbij vaak behoort, ons nu niet verschalken! Millies was zeker een man van zeer uitgebreide, maar daarom geenszins van evenredig diepzinnige geleerdheid. Gij zoudt misschien denken; welke monsterlijk geleerde preeken moet zulk een man gehouden hebben! Maar in dit opzicht zoudt ge ten eenenmale de plank misslaan. Er is van hem eene preek uitgegeven over de opwekking van den jongeling te Naïn, welke door eenvoudigheid, gemoedelijkheid en stichtelijkheid uitmunt, en uitgesproken met zijne diepe, klankrijke maar sombere stem, welke hem als geboren deed schijnen om in het klaaghuis te verkeeren, zeker goeden indruk maakte, maar toch uit het oogpunt van degelijkheid en waarlijk voedende kracht voor de preeken van S. K. Sybrandi,

Hinlópen, v. Staveren en Heemskerk moet onderdoen. Reeds het thema „waarom sterven de vromen zoo vroeg, enz." zou nooit een prediker, die den tekst had doorgedacht er uit afleiden; want die vraag is hier eene zeer bijkomstige, die aangeroerd mag worden, maar nooit tot grondslag der preek kan dienen. Wij vinden hier echter een gewoon verschijnsel: zeer groote geleerden schieten vaak in zelfstandig denken te kort; 't is of al het van en over anderen opgenomene en vergaderde geene plaats meer overlaat voor het oorspronkelijke en eigene; Millies zou u een gansche dag, wat zeg ik? eene gansche week, alle dagen hebben kunnen bezig houden met een overzicht der literatuur van alle volkeren der aarde; en wederom eene gansche week met de nauwkeurige en volledige ontwikkeling aller systeemen van alle wijsgeeren die er geweest zijn: het zou u eer dan hem geel en groen voor de oogen zijn geworden — maar doordringen in de beteekenis, in de kracht, in het leven van zulk een zevental verzen als waarin onze Evangelist Lukas van Naïn's jongeling verhaalt, dat kon hij minder dan menig eenvoudig prediker; dàt leert geen studie, hoe hoog anderszins te waardeeren. Er is verscheidenheid van gaven gelukkig, en elke dezer, ook de groote geleerdheid, al brengt zij niet, zooals Festus dacht, tot razernij, heeft hare bedenkelijke zijde.

Die waarmede Millies zoo ruim bedeeld was maakt licht minutieus en de invloed daarvan op het karakter vooral bij een man, die helaas! met zooveel lichaamspijn te worstelen had als hij, kan bijna niet uitblijven. Ook lijdt de vatbaarheid voor groote, heroïeke gedachten er onder. Daarom voelde Millies zich ook niet recht t'huis onder de corypheeën, die overigens zijne geestverwanten waren: met Groen en Da Costa voerde hij zelfs een vrij hevigen strijd in zake de zending. 't Is waar: zending en bijbelverspreiding genoten zeer veel van de rijke vruchten zijner geleerdheid, maar overigens was de invloed, dien hij op zijn tijd uitoefende, niet geevenredigd aan hetgeen men van zulk een man verwachten zou. Behalve éénmaal; *toen* is die invloed zèèr krachtig geweest. Verkeerde hij toen misschien in eene zeldzame, hem vreemde, gezonde levensperiode? Of deed de prikkel der verontwaardiging die op den geest werkte alle neerdrukkend vermogen der lichaamssmarten zwijgen? Het menschlievend en voor al wat recht is kloppend hart van Millies werd in hem ontstoken toen hij na de inhuldiging van Willem III bij het bezien van de Nieuwe kerk, die nog feestelijk getooid was, het licht der zonnestralen zag vallen op het schild van onze W. Indische koloniën; toen dacht hij aan Suriname en aan de slaven. Wat hem toen bewoog gaf

hij lucht in een pleidooi dat weldra voor elk te lezen stond in „de Gids". Men kon er ook den man uit leeren kennen, die doorvoed was van de kracht der welsprekendheid van Demosthenes en Cicero; maar wat meer zegt, die vervuld was met den geest des Meerderen dan dezen en van dien Meerdere onderwijs ontvangen had in het antwoord op de vraag: „Wie is mijn naaste?" De emancipatie der negerslaven kreeg voorzeker door de machtige woorden van van Millies een krachtigen stoot.

Van Millies' opvolger Michelsen zou ik als van een nog levende niet meer spreken, maar 't is mij toch wel geoorloofd een enkel woord *tot* hem te spreken? Zoo breng ik hem dan openlijk een vriendelijken broedergroet, met herinnering van het luisterrijk in 1848 door hem als redenaar in zijne kerk gevierde feest van den Munsterschen vrede. Immers bij die gelegenheid kruisten onze wegen elkander, daar hij mij, toen nog student, met de uitnoodiging vereerde om bij de door koor en solisten uit te voeren zangstukken gepaste woorden te maken. Maar broeder Michelsen! was het toen toch eigenlijk niet al te ongerijmd, dat vele van die echt Protestantsche woorden, die uwe echt Protestantsche feestrede afwisselden, gezongen werden door

een Catholiek, *) omdat.... ja, omdat hij zoo'n prachtige tenorstem had? Was dat het opportunistisch beginsel wel niet al te ver gedreven? Laat ons er aan denken als onze tijd ons veel bedenkelijks oplevert! Er gebeurden toen toch ook vreemde dingen aan dewelke wij zelve deelnamen. Vaarwel! God zegene uwe laatste levensdagen en geve u een zacht en zalig sterfbed!

Nu hebben wij ook met het briefje van Bohn afgedaan, maar zal ik nog twee bijlagen geven, ééne over sommigen, die naast de Predikanten kerkelijke betrekkingen bekleedden, en ééne over de Leeraren in deze of gene der omliggende Gemeenten; eindelijk een slotwoord over ons motto, dat als een kerkklokstoon zijne ernstige en opwekkende waarheden ons verkondigd heeft, vooral over dat „en wij bloeien (?!)" Is het niet al te aanmatigend, als ik dus nog driemaal de belangstelling, althans van eenige lezers, verwacht?

---

*) Oorspronkelijk stond in 't Haarlemsch Predikbeurtenblad „fellen" Catholiek. Die sterke uitdrukking schrap ik ten gevolge van Ds. Michelsen's vriendschappelijk schrijven, waarin hij mij verzekering doet van de gematigde zienswijze des zangers. Of echter de dan nog in mijn oog valsche verhouding wordt weggenomen door M's opmerking, dat men 't in de kunst zoo nauw niet neemt, komt mij twijfelachtig voor, omdat hier geen sprake is van een *concert* in eene Protestantsche kerk maar van eene Protestantsche *godsdienstoefening* op het hervormingsfeest.

XII.

EERSTE BIJLAGE. NIET ALS EVANGELIEDIENAREN, TOCH DE GEMEENTE DIENENDE.

Een vertrouwbaar oorgetuige heeft mij voor jaren verhaald, dat hij wijlen mijn ernstigen en geestigen collega N. H. de Graaf in zijn gebed had hooren gedenken niet alleen zich zelven, den verkondiger des Woords, maar ook den voorzanger, den organist, den koster, de bankopsluiters en stovenzetsters, in één woord allen, die bij den kerkdienst werkzaam waren.

Weinigen zullen beweren, dat dit voorbeeld algemeen navolging verdient, want moet de Evangeliedienaar op den kansel niet immer vreezen de grenzen van het belachelijke over te gaan? Toch mag de een zonder veel schade van den ernst doen, wat den ander, wat den

meesten alleszins te ontraden is: de Graaf was de Graaf, eene zeer eigenaardige persoonlijkheid. En evenzeer moeten wij volmondig erkennen, dat onze de Graaf alzoo doende van eene waarheid uitging, die maar al te veel in Protestantsche kerken wordt voorbijgezien, namelijk van hoeveel beteekenis de werkzaamheden zijn van allen, die vóór en gedurende de godsdienstoefeningen nevens den leeraar arbeiden. Het werk van dezen wordt alleszins bevorderd of benadeeld door degenen, die naast hem kerkelijke betrekkingen bekleeden. Ja zelfs door hen, die daar niet veel meer zijn en doen dan bij Israëls tempeldienst de „houthakkers en waterputters der vergadering (Josua 9 vs. 27)." Zij kunnen de stichting bevorderen of belemmeren.

Eéne der schijnbaar minst beteekenende geef ik hier de eerste plaats; zij is eene herinnering mijner jeugd in 't dankbaar hart bewaard. Hoe zij heette? Ik heb haar naam nooit gehoord; maar levendig staat haar beeld voor mijn geest; naast dat van menige weldoenster, dienstbode, schoonmaakster of naaister van 't ouderlijke huis staat het voor mijn geest zooals zij daar stond bij de regeeringsbanken over den predikstoel in de Groote Kerk, wacht houdende over deze banken en over de lagere daartusschen, gelijk over een aantal stoelen daarvoor in het ruim. Zij was vrij lang van gestalte, maar de last des

ouderdoms had haar rug wat gekromd. Zij droeg een kornetje en daarop een zwarten hoed met grooten luifel. Neus en kin sprongen een weinig vooruit. De oogen getuigden meer van goedigheid dan van intelligentie Van wereldsche pracht wist zij niet af: zij had geen stoffen japon aan, maar een nederig katoenen jak, althans in de week, bij den Woensdagavonddienst, wanneer ik haar meest zag. Zij, de oude vrouw en ik de jeugdige knaap, wij waren dikke vrienden, al hebben wij misschien in 't geheel nauwelijks een halfhonderd woorden met elkander gewisseld. Als zij mij zag aankomen en deed alsof zij mij niet kende, dan wist ik al hoe laat het was, of liever dat het nog te vroeg was om hare genegenheid aan mij te bewijzen. Want vóór den dienst had er één of meermalen een omgang plaats van één harer superieuren, om te zien of de onderhoorigen hunnen plicht wel deden. Hiertoe behoorde: vóórdat de dominee op stoel was aan niemand dan aan eigenaar of rechthebbende eene plaats behalve eene vrije te geven. Nu was het niets als de koster Van Zutphen den omgang deed. Hij had wel een zuur gezicht maar was nog zoo kwaad niet. Och, die menschen met vriendelijke gezichten en algemeen bekend als zoo erg aardig en voorkomend hebben doorgaans eene even groote dosis natuurlijke bitterheid als al de andere kinderen

Adams; dewelke zij uitgieten bij meer particuliere gelegenheden. Van nature ontloopen de menschen elkander zooveel niet: wat er *waarlijk* goeds in hen is moet gevolg zijn van wedergeboorte en vernieuwing des H. Geestes. Van Zutphen met zijn azijnzuur gelaat, passeerde, al had zij mij vóór den tijd ingelaten, alsof hij 't niet zag en dacht: „Wat kan 't voor kwaad of daar zoo'n jongentje in die toch ledige bank zit?" Maar zijn eerste trawant, dien wij gewoonlijk „de kip van de Groote Kerk" noemden, was vinniger. Hij zou er mij uit verwijderd hebben en zij had eene reprimande gekregen van wat ben je me, als zij mij had ingelaten. Nu, als de kip gepasseerd en dit gevaar maar voorbij was, dan zag ik het al aan de hand in den zak, waaruit weldra het banksleuteltje werd opgediept; ik werd er mede gewenkt, mocht vrij intreden en zat weldra op eene konings plaats in de gesloten bank achter een keurigen bijbel. Daar kon ik op mijn gemak opmerken, hoe vriendelijk Manger, hoe statig Meelboom, hoe driftig v. Staveren als hij geen last had van podagra, hoe stevig Klippink, hoe schroomvallig of ook wel met welk zelfbehagen deze of gene dorpspredikant uit de nabuurschap den kansel betrad. Gij kunt begrijpen, dat ik die goede oude vrouw in vriendelijk aandenken hield en hoe het mij speet, toen ik haar eenmaal tegen

mij zag toornen. Deed ik haar dan kwaad? O neen! ik meende haar goed te doen. Nadat zij reeds meermalen hare vriendelijke genegenheid mij op de ondubbelzinnigste wijze had getoond, bood ik haar bij het wederopenen der bank, mijn fooitje, een dubbeltje, aan, maar ik geloof niet, dat iemand mij ooit in mijn leven zóó mooi verontwaardigd heeft aangezien. Zij nam het niet aan.

Onder degenen, die, gelijk zij ten dien dage, maar in hooger rang, de orde bij de godsdienstoefeningen handhaafden, behoort Van Zutphen's collega in de Janskerk bepaald genoemd te worden, namelijk A. v. d. Elst Jr., want hij was dichter-koster. De boekzaal bewaart eenige proeven van zijn dichterlijk talent, meestal vertalingen uit het Hoogduitsch. Er blijkt tamelijke bedrevenheid uit in de techniek der poëzie, maar, wanneer zij de eigene gedachten des dichters mededeelen, getuigen zij meer van vaardigheid in het verzenmaken, dan van echt dichterlijke verheffing. Waar deze zich schijnt aan te melden, kan zij het gewone, ijle, soms bombastische niet vermijden. Onzen v. d. Elst komt dus slechts een bescheiden plaatsje op den zangberg toe, maar men kan zich begrijpen van hoeveel dienst hij, behalve door zijne stem, door zijne dichterlijke gave indertijd was voor de Mannenzangvereeniging, die als ik 't wel heb,

nog bestaat, onder de zinspreuk: „Het doel van ons vereenigd pogen, is kunst door vriendschap te verhoogen.” Directeur van dit gezelschap, dat ook uitvoeringen aan de leden gaf en deelnam aan wedstrijden voor liederentafels, was de bekwame musicus J. E. Schmitz, die bij de kunst verpoozing zocht voor den arbeid in zijne smederij, en zelfs bij machte was zeer liefelijke en ernstige melodiën te componeeren, voor welke dan v. d. Elst vaak woorden òf van eigene inventie òf vertalingen leverde.

Doch waar dwaal ik heen? Van de kerk naar de concertzaal! Laat ons terugkeeren om met voorbijgang van alle kosters en kosteressen, die met hunne onderhoorigen getrouw hunne plichten hebben betracht, behoudens van één echtpaar, dat wij later bij de voorzangers bespreken, nu nog onze warme hulde te brengen aan ééne kosteres, die der Doopsgezinden, de weduwe Oudolf. Na den dood van haar echtgenoot heeft zij jaren lang den dubbelen last van koster en kosteres op allervoorbeeldigste wijze gedragen. Wat was Mietje deftig en stemmig gekleed! Hoe goed stond haar hare neepjesmuts en daarbij haar gepoederd haar! Hoe droeg haar embonpoint het kenmerk van een rustig, geregeld, toch werkzaam leven in de stille Peuzelaarsteeg! Wat was zij stipt in de vervulling aller harer kerkelijke verplichtingen!

En welk een talent spreidde zij daarbij ten toon: zij, vrouw, oude vrouw zelfs, regeerde met hare oogen den baldadigsten catechisant. Eén gebrek had zij; ze pleegde afgoderij; want afgodisch vereerde zij.... „de Heeren," de Leeraren en Opzieners der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Haarlem. Zag iemand ooit zulk eene volkomene *toewijding*, woord van later dagen maar welks beteekenis in haar reeds vervuld werd? Ja gij hebt wellicht ook kosters gekend, die in hunne bediening uitmuntten, maar dat zij daarom zeker recht meenden te hebben op eenige aanmatiging, viel u telkens in 't oog. Niets daarvan bij Mietje. Met een gelaat waarop het bewustzijn, dat ook zij feilbaar mensch was te lezen stond, trad zij de kamer waar wij de catechisatieles ontvingen, binnen, en ging zelve met hare gewone achtbaarheid en statigheid, toch met spoed, de karaf vullen, en bood haar aan met een „as-je-blieft" dat om herhaald schellen vroeg, mocht het blijken noodig te zijn. In één woord, zij was de volmaakte kosteres en daarom de rechterhand der Heeren, die haar nog zouden betreuren, indien zij haar slechts gekend hadden; zij was eene dergenen die in het kleine zeer getrouw zijn.

Eenmaal in de Doogsgezinde Gemeente bezig met bewondering der uitnemende kosteres, willen wij in die Gemeente een paar sporten

stijgen op den ladder der kerkelijke betrekkingen en ons gaan wijden aan de beschouwing der organisten, die hier en elders het gezang der Gemeente begeleiden. Eerst valt dan onze aandacht op den heer G. W. Derx, lange jaren organist der Doopsgezinden. Bekwaam organist: zijne compositiën voor zang, piano en orgel getuigen het; meer dan één koraalboek is van zijne hand en wordt geroemd evenzeer om eenvoudigheid als degelijkheid. Deze was geen man, die meer wilde schijnen dan hij was; eer minder; van alle vertoon, van allen bluf had hij afkeer. Om 't het onkundig en oningewijd publiek naar den zin te maken, daartoe stond hij te hoog. Zijn orgelspel was altijd goed, maar zelden aangrijpend. Ook in den omgang trok hij niet aan en was hij althans niet overvriendelijk. Van een leerling één- à tweemaal 's weeks zekere belasting te heffen voor een uur druilig onderwijs aan iemand die allen aanleg miste, was hem eigenlijk onmogelijk. Vandaar minder geacht dan hij verdiende, minder gezocht dan voor zijne beurs wenschelijk was geweest niet lief en niet plooibaar — zulk een was Derx, maar gelukkig in 't besef van eigen degelijkheid.

Voorts waren de orgels in de Protestantsche kerken zoowat in handen van de familie Schumann. J. P., de oude heer, bespeelde het prachtige orgel in de Groote Kerk en wist door de velerlei

geluiden, die hij daaruit deed klinken den smaak van het gansche publiek te streelen, vooral bij het orgelconcert des Donderdags in de kermisweek; dan deed hij ook het ratelen van den donder hooren en onderdrukte daardoor het geluid van het schuifelen der voeten over de zerken. Hij was op zijn orgel geheel en al t'huis, zoodat het weldra, zelfs voor den oningewijde, merkbaar was, als hij aan zijn zoon Cornelis of aan zijn schoonzoon Coenraad Hüne zijne plaats had afgestaan. De eerste was eigenlijk organist der Lutheranen, de tweede in de Nieuwe Kerk, later na den dood van Derx, nog in zijne grijze dagen bij de Doopsgezinden. Het orgel in de Janskerk, door Ds. Hacke ingewijd, was evenals dat der Remonstranten, van kleiner omvang en van minder beteekenis. In de Bakenesser zong men zonder orgel; alleen was er eene serafine in gebruik, toen in 1851 de Doopsgezinden wegens vertimmering van hun bedehuis de kerk bij vriendelijken afstand van de Hervormden in gebruik hadden. *)

*) Nu ik Ds. Hacke nog eens noem, verbeter ik gaarne mijn bericht (blz. 33) over zijn heengaan. Mijn waarde Collega Gronemeijer heeft mij medegedeeld, dat Hacke niet om ongesteldheid maar wegens het overlijden zijner vrouw den dienst eindigde en Haarlem verliet, na het houden eener afscheidsrede, door Gr. zelven gehoord in eene voormiddag-godsdienstoefening. Zelfs kan men uit de Boekzaal *argumenta e silentio* leeren wantrouwen.

Men zou vragen: hoe was het mogelijk, dat eene eenigszins uitgebreide vergadering zonder begeleiding van een orgel zingen kon? Vooreerst, omdat van het kerkgezang vroeger meer werk werd gemaakt dan nu, en omdat het ambt van voorzanger meestal van meer beteekenis geacht werd. Heerlijk zongen voor eene halve eeuw de boeren en boerinnen in mijne eerste zeer geliefde Gemeente Witteveen en Rottevalle (Friesland). De gave des lieds scheen bijna allen geschonken en was vooral toebedeeld aan de familie v. d. Velden, met name aan één hunner Jan Koops v. d. Velden, die jaren lang wekelijksche vierstemmige zangoefeningen bestuurde. Daardoor had zich van zelf eene meerderheid gevormd, die bij den kerkdienst door de onkundige minderheid gevolgd werd en de fouten dier minderheid bedekte. Elk zong onwillekeurig zijne eigene partij en was geheel en al vertrouwd met de maat, want noch *unisono* noch gelijke duur aller noten werd voldoende geacht. Men zou zulk zingen in Friesland's achterhoek niet gezocht hebben. Maar evenmin vermoeden dat nog in het eerste vierde dezer eeuw één der voorzangers J. v. Bommel in de Doopsgezinde Gemeente te Haarlem. bij de ronddeeling van brood of beker aan het avondmaal, die Gemeente stichtte door *solo* te zingen het lied: „o Jezus! o waar rukt de liefde, enz." In het overigens

vrij gebrekkige kerkgezang hebben de orgels verandering gebracht, en gaarne zeg ik verbetering, want zulke gunstige uitzonderingen waren *uitzonderingen*; er waren meer gemeenten, waar slecht, dan waar goed gezongen werd — en de ondersteuning van goed orgelspel verbeterde in 't algemeen het kerkgezang. Maar dat alzoo ook de *voorlezer*, meestal met den voorzanger in één persoon vereenigd, in miscrediet is gekomen, zelfs overbodig wordt geacht, dit acht ik bedenkelijk, ja betreurenswaardig. Voorlezer en voorzanger bekleedden eertijds in vele Doopsgezinde Gemeenten aan de Zaan en in Friesland zelfs onbezoldigde eereposten, waartoe zij, evenals de opzieners, bij jaarlijksche stemming der broederschap benoemd werden. Misschien is het nog wel hier en daar zoo.

En een eerepost mag het heeten, dit voorlezen van Gods woord in de Gemeente! Zijn niet de godsdienstoefeningen der Christenen van den aanvang af ingericht naar den vorm in de Joodsche synagogen gebruikelijk? En hoe ging het daar toe ook in de dagen des Heeren? Er werd immers gelezen uit het O. V., en dan werd over het gelezene een verklarend en toepasselijk woord gesproken. Vgl. Luc. 4 vs. 15. Alzoo ontving de vergaderde menigte altijd en voor alles een deel van het door allen erkende en aangenomene Woord Gods, waaraan

ook het subjectieve woord van den Verklaarder kon en moest getoetst worden. Laat men het voorlezen weg, dan gaat het subjectieve op den troon en de door allen in haar superioriteit erkende Schrift komt niet, althans voor eene wijle, alleen aan het woord. Men zegge niet: vele Predikanten lezen beter, dan de voorlezer: dat zij zijn werk overnemen! Ik vrees — en geeft de ondervinding geen voedsel aan deze vrees? — dat, als er voor dit werk geen bepaald aangewezen persoon is en die ervoor staat, en als het van de willekeur des Predikants afhangt, of er gelezen zal worden al dan niet, dat dan van lieverlede het voorlezen uit den Bijbel, grondslag van ouds voor de stichting, eerst zal ingekort, daarna geheel afgeschaft worden.

Des te meer is het van belang er naar te vragen en op te letten, dat het goed geschiedt, is het van belang te onderzoeken, hoe in de Haarlemsche Protestantsche gemeenten aan den eisch van goed voorlezen voldaan werd. Helaas! het liet hier en daar al te veel te wenschen over. Dat Dirk Semijn in de Remonstrantsche Kerk slechts zijn eenigen graftoon kende, zoodat het uit zijn mond vrij dwaas klonk als hij las: „Verblijdt u ten allen tijd" willen wij nog daarlaten; maar in de Groote Kerk! Daar was Gerrit van Egmond waarlijk geen eere

van het ambt. Dikwijls heb ik hem uit den Bijbel voorlezende of liever daarin bladerende en doende alsof hij er uit voorlas, velerlei geluiden hooren uitstooten, die alleen de met 's mans zonderling leestalent bekende kon combineeren tot een hoofdstuk uit den Bijbel. Deze Van Egmond was een wonderlijk man. Hij moet zich als voorlezer en voorzanger van St. Bavo gevoeld hebben. Toen eens een Russisch vorst voor zich het orgel liet bespelen, maakte Van Egmond van zijn voorrecht om door het kostershuis de kerk te betreden gebruik, en, door dichterlijke inspiratie aangegrepen en op den vorst toegetreden, reciteerde hij eenige voor dezen natuurlijk onverstaanbare dichtregelen, niet getuigende van hooge dichterlijke vlucht, meer wellicht van diep politiek inzicht. Hij dan declameerde als volgt:

Het kruis van Jezus, Grootvorst, Heer
Zij uwe zaligheid, uwen eer!
d'Oranjes telg, in uwe jeugd
En oud een parel uwer vreugd!
Zie den Grootvorst eens uw zoon
Mijn Prins vol eer op Ruslands troon.

Een spotboef, die meer dichterlijk talent had dan hij, zette zijne stoute daad met een spotdicht betaald, aldus betiteld: „Gerrit van Egmond op den 15 April 1839, vrij gevolgd naar Orion van P. Nieuwland." Den aanhef en

een enkel couplet deel ik mede, maar 't geheel, behalve dat het 's mans eer te na komt, is te onbelangrijk om gedrukt te worden. Het begint:

Wie komt met majesteit en pracht
Met dichtren vuur en roem bevracht
De groote kerk daar ingestroomd ?
De koster liet hem binnengaan,
En dra zag 'k hem (wie zou 't gelooven?)
Voor Ruslands zoon ernsthaftig staan.

Zijt gij 't v. Egmond! voor wiens stem,
Wanneer gij die verheft met klem
De stoelen sidd'ren en de banken?
Verhef dan nu uw stem zóó hoog,
Zet uit uw strot en doe uw klanken
Weergalmen langs den wolkenboog!

En dan het slotcouplet:

Van Egmond! eens verschijnt de dag,
Dat Ruslands zoon gaan trouwen mag,
Dan zult ge uw roem ten toppunt voeren.
Want krijgt de Grootvorst dan een zoon,
Dan moogt gij den kaneelstok roeren,
Zeg, dichter! wenscht gij grooter loon?

Dit laatste is eene toespeling, zooals er reeds meerdere en wel hatelijker in het vers voorkomen, op 's mans beroep als beambte bij den accijns van spiritualia. In hoogen ouderdom is Van Egmond overleden in denzelfden nacht, als mijn geheugen mij niet bedriegt, met zijne hoogbejaarde levensgezellin.

Zijn opvolger als voorzanger der Groote Kerk was meester J. Wolff, onderwijzer der jeugd, ook mijner jeugd, aan de Departementale Nutsschool, die, onder drukkende huiselijke omstandigheden en door Prinsen's invloed gedwarsboomd, het voorzangerstraktement best gebruiken kon behalve hetgeen zijne pen hem als auteur opleverde. Hij schreef onder meer een boek over de Groote Kerk, dat van veel nasporing getuigt. Prinsen's antipathie tegen hem en zijne school laat zich genoegzaam verklaren, indien het waar is, wat mij van vertrouwbare zijde is medegedeeld, dat de commissie op hem, toen hij nog aan haar hoofd stond, eene korte schorsing had moeten toepassen wegens te strenge lichamelijke tuchtiging van een meisje.

Terwijl v. Egmond en Wolff in de Groote Kerk elk op zijne wijze de Schrift voorlazen, fluisterde de bejaarde Brakenburg den kinderen in de Bakenesser kerk de bijbelwoorden toe, maar las Enoch Kloos, die ook al menig kruisje torste, nog met luider stem in de Jans ze voor.

J. van Bommel in de Doopsgezinde Gemeente kon bijna evengoed voorlezen als zingen, en dit deed hij uitnemend gelijk wij reeds hebben aangewezen. Zijn adjunct (want Menno veroorlooft zich de weelde van er twee in het ambt werkzaam te hebben, één voor dagen van nood), kon niet afleeren, wanneer hij Ps. 103 als voor-

zang opgaf, tot veler ergernis, niet het minst van den ouden Sybrandi, altijd te lezen alsof er stond: „Schoon, zwaar getergd, (met een komma achter *schoon*), langmoedig en weldadig." Maar wildet ge volkomen juist en kunstmatig uit den Bijbel hooren voorlezen of een gezang hooren voordragen, dientengevolge natuurlijk soms wel eens te weinig eenvoudig en wel wat gekunsteld, dan moest ge gaan naar de Luthersche kerk waar de koster Petrie, in de week rechterhand op het kantoor der azijnfabriek van Reekers, het ambt van voorlezer en voorzanger op uitnemende wijze vervulde. Zijn gezin was een echt kostersgezin, met den vader aan 't hoofd en naast hem zijne vrouw, eene hare Fransche afkomst in vlugheid en gebaar niet verloochenende Lonbar, die hare flinke aankomende zonen niet te goed achtte om bij den kerkdienst de behulpzame hand uit te steken: onder dezen mijn oude vriend Jan Pieter Lonbar Petrie, overleden als Burgemeester van Bloemendaal, wiens keurig reciet in de rederijkerskamer zoo velen in verrukking bracht; en Henri Louis Constantijn, dien gij, Haarlemmers! beter dan ik hebt gekend als welwillend directeur van uw telegraafkantoor.

Al was 't alleen om het gezin Petrie te gedenken was deze bijlage noodig, maar ook om u even te wijzen op den allerverdienstelijksten

man, die het ambt van voorlezer van 1833 tot 18 Jan. 1850, toen hij stierf, in de Walsche Kerk bekleedde, T. Kuiper Ez. Reeds vroeger had hij 't waargenomen voor J. C. Niemeijer, terwijl deze vrijwillig in 't leger diende. Maar wie Kuiper gekend heeft, gevoelt dat zijne verdienste als voorlezer geheel verduisterd werd door die van onderwijzer aan de Doopsgezinde school en aan het Gymnasium! Welk eene uitgebreide kennis! welk eene gave van mededeeling! welk eene geschiktheid in den omgang met leerlingen! En dan.... 't bleek later, 't bleek op 't laatst van zijn leven, als hij ook voorging bij oefeningen.... van al deze wijsheid was bij hem het beginsel.... de vrees des Heeren!

Van haar geheel vervuld en aan hare mededeeling zijn gansche leven wijdend was eindelijk de man die wel voor zich alleen eene afzonderlijke bijlage verdiende, de Voorlezer en Voorzanger der Nieuwe Kerk: Hendrik Polman Az.

Ook ik heb als jongen „op Polman" gegaan, zooals in die dagen de uitdrukking luidde voor wie zijn godsdienstonderwijs genoot. In overdrachtelijken zin dus bedoeld. Maar niet overdrachtelijk spreek ik, als ik, om u eenige voorstelling van de gestalte en van den gang des mans te geven, mededeel, dat eens een kleine

jongen op straat, den kortsten weg tusschen zijne beide beenen heen koos, die bekleed waren met korten broek, zijden kousen en de voeten met schoenen met gespen. Het hoofd was bedekt met den hoog opgetoomden hoed of steek gelijk de lijkbezorgers en Doopsgezinde Predikanten eertijds droegen. Eens — hoe vreemd stond het! — zag ik hem met een ronden hoed: hij ging ter stad uit.

Ik heb op Polman gegaan, als leerling (let wel!) der Departementale school van het Nut, dat ééns ter week gelegenheid gaf om na schooltijd, zoo de ouders dit begeerden, les in de Bijbelsche geschiedenis van hem te ontvangen. Het Nut dienstbaar aan de kennis van de Bijbelsche Geschiedenis des O. en N. V., gegeven door een bepaald orthodoxen gereformeerden catechiseermeester aan kinderen van allerlei kerkgenootschappen — hoe zijn de tijden, hoe is het Nut veranderd!

Hendrik Polman Az. was den 4den November 1779 te Genemuiden geboren en reeds omstreeks zijn 25ste jaar godsdienstonderwijzer te Haarlem, waar hij in 1809 en 1810 met zijn ambtgenoot en vriend Jacob Hofman in 4 deelen „Overdenkingen, gesprekken, enz. ten gebruike van godsdienstige huisgezinnen ter bevordering van den openbaren en huiselijken godsdienst" uitgaf. Met hoeveel tact hij zijn onderwijs gaf, kan men duidelijk zien uit het door hem in

1817 geleverde „Handboek voor godsd. onderwijs." Er is voor den aankomenden, ja zelfs voor den in ondervinding rijpen catecheet nòg zeer veel uit te leeren; vooral dat hij nooit te omslachtig wezen mag in het geven van zijn onderwijs, bescheiden moet zijn in zijne verwachting van de vruchten, die het zal opleveren, onmerkbaar degelijk en de ware behoeften van den leerling in 't oog houdende. Polman werd aldra *de* catechiseermeester, gezocht ook buiten zijn verplichten arbeid in de Gemeente, niet weinig gewaardeerd bij de kweekschool van onderwijzers, ten behoeve van welke hij in 1826 eene Christelijke geloofs- en zedeleer uitgaf, nadat hij twee jaren vroeger, 1824 had getoond wat er in zijn denkenden geest omging door vier Voorlezingen over „den Mensch." Vier jaren later 1828 bleek zijn welgelukt pogen om de schooljeugd van dienst te zijn, in de zesde uitgave zijner schoolgezangen. Zij droegen wel wat veel den stempel van geschiktheid voor v. Alphen's zoete knaapjes en meisjes, die immers alleen van harte zingen kunnen: „Wat heil! daar slaat het schooluur weêr! Reeds sloeg het menigmalen. Maar altijd deed dat uur de vreugd in onze harten dalen." Trouwens, of 't niet nog beter is dan kinderen woorden te laten opzeggen of zingen, waarin zij eens recht brutaal afkondigen wat zij al durven en kunnen, is nog

de vraag. — Na 1828 tot op zijn overlijden 2 Febr. 1840 gaf hij, zeker ten gevolge van de veelheid zijner lessen niets in 't licht. Maar in zijne nalatenschap werden voor de pers gereed of bijna gereed gevonden „Christelijke voorstellen in den vorm van leerredenen" en eene soort van roman „Vruchten van den boom der kennis des goeds en des kwaads." Zijn neef de Haagsche boekhandelaar K. Fuhri zorgde achtereenvolgens voor de uitgave van beiden. De „Christelijke Voorstellen," oefeningen door hem voor een eenvoudig publiek gehouden, waren voor zijne leerlingen eene welkome gedachtenis. Vol zijn zij van blijken zijner ongemeene kennis, van de eenvoudigheid, de verlichtheid en de gematigdheid, die ook in zijn onderwijs doorstraalden en van eene bevattelijke en innemende voordracht. Toch laat het gemis van akademische opleiding en van homiletische vorming er zich in gevoelen. En hoevele blijken van menschenkennis en levenswijsheid de roman ook oplevere, op dit gebied der romantiek was Polman niet thuis. Hij was *de* catechiseermeester.

Beets droeg aan hem zijn Rijmbijbel op „als een klein bewijs van een groot gevoel van achting en verplichting" en zegt verder (Dichtwerken, 1876, II, 239 v. v.). „Onder de drie (onderwijzers nml.) waaraan ik mij boven anderen uitermate verplicht blijf gevoelen" (Prinsen,

Epkema, Polman) „die Hendrik Polman, die op de school van Prinsen tweemaal 's weeks de Bijbelsche Geschiedenissen verhalen kwam op een toon en wijze, die ze in alle bijzonderheden voor goed in hart en geheugen prentte, man van buitengewone begaafdheid en genialiteit, wiens nagedachtenis het mij een waar genoegen is hier nogmaals te eeren, gelijk het mij in 1841, plicht der dankbaarheid geweest is, met eenige oude schoolgenooten, een gedenksteen neder te leggen op zijn nederig graf." Laat *mij* nu trachten, door beschrijving uit de herinnering, al is 't niet met diplomatische nauwkeurigheid, eene les en den persoon van dezen uitnemende voor de oogen van het tegenwoordige geslacht te doen herleven!

Mr. Wolff's namiddagschool van 3 tot half 5 was geëindigd. De deuren van de kleine school, waarin de laagste klasse hare plaats vond, werden geopend en hoogste, middelste en laagste klasse hoorden samen de dankzegging voorlezen door een der oudste leerlingen uit de hoogste. De meesten vertrokken door een gang en een poortje, uitloopende op de smalle oude gracht; twintig, misschien vijf-en twintig bleven, namelijk „die op Polman gingen", maar (men wist toen ook wel van hygiène) diens les werd niet gehouden in de school vol bedorven lucht. In den hoek van die school gingen zij twee à drie

trapjes op en kwamen in het lokaal van 't Nut, eerst in 't kleine, dat met zware deuren van het groote gescheiden was en daarmede door de deuren open te slaan kon vereenigd worden. Zóó in zijn geheel werd het gebruikt bij de prijs-uitdeeling der school en bij de avondlezingen van het Nut. Het kleine afzonderlijk diende voor bestuursvergaderingen, voor de spaarbank, voor de leesbibliotheek en voor de les van Polman.

'S Winters zaten wij daar bij de warme kachel geduldig te wachten totdat hij kwam, maar als het tot een uur of vijf licht bleef en 't weder niet al te ruw was, rende wie lust had door het groote lokaal heerlijk hard stampend naar het voorpleintje, dat in de Zijlstraat uitkwam, om zich daar met knikker of bal of krijgertje spelen, of stoeien te vermaken, totdat Wittebol, dien men thans concierge van 't Nut zou genoemd hebben, de komst van Polman aankondigde; en dan ging het met oorverdoovend gedruisch en gestamp weder de groote zaal door naar de kleine, waar Polman een laatste haaltje deed aan zijne bij meester Wolff onder vriendschappelijk gekout genoten Goudsche pijp. Daarna klopte hij haar uit in een uitgeholden knoest van eene der dikke vloerplanken, in welker nabijheid hij gewoon was te staan. Een oorspronkelijk door de natuur gevormde aschbak dus! Nu, de gansche les was ook natuur. Van streng pro-

grammatisch les geven met 4 à 5 minuten voor overgang van een voorgaande tot eene volgende wist Polman niet. Hij nam zijn tijd ook voor het pijpje bij meester Wolff wel wat ruim; de les duurde nooit één vol uur. Was dat uit traagheid? Volstrekt niet; maar Polman scheen te begrijpen, dat een onderwijzer zich zelf en de jongens frisch moet houden, en dat dit bij een strikt aan een program gebonden en vastgesteld onderwijs, gegeven met het horloge in de hand, onmogelijk is.

Spoedig, misschien nog wat hijgende zaten wij op de houten banken aan de tafels op schragen, en heerschte er volkomen stilte, want electrisch werkte Polman, als hij zijne handen vouwde. Zijne eenvoudige vrome oogen zeiden dan: „Wij gaan tot God spreken." En dat deed hij zoo treffend, kort maar aangrijpend, dat de grootste woelwater stil werd als een muis. Dan zeiden eenigen den tekst op, een de vori gen week opgegeven bijbelwoord, met zorg gekozen, en nu, zoo noodig met eenige woorden toepasselijk verklaard, alles op eene wijze, die zoo min mogelijk aan sleur denken deed, want het was een woord aan Gods woord ontleend. En of ge het daarom ook gevoelen moest, als ge het wat oneerbiedig afraffeldet! Pedant, domineesachtig mocht ook niet: door een enkel fijn, ironisch woord wist Polman u dit wel af

te leeren; maar onnadenkend, ordinair, gemeen, dit duldde hij nóg minder — en zoo leerde hij u indirect veel goeds en waars. — Na den tekst (of 't was ook wel eens een psalm of gezangvers) lazen een paar hun opstel voor over het de vorige week door Polman verhaalde vrijwillig gemaakt. Daarop volgde die fijne kritiek, die ook vaak prees en door prijzen harten won, vooral door betooning van vreugde den onderwijzer verschaft door het maken van een opstel; die fijne kritiek, die zoo juist toonde te weten wat een jongen van 10 jaar kan en dit nimmer vergat. — En dan ging hij opnieuw aan het vertellen op die geheel eenige wijze, dat ge wel luisteren moest en het gehoorde nooit zoudt vergeten. Gebruik van schilderende gebaren, ja van plastische voorstelling was niet uitgesloten. Polman was er zelf zóó geheel en al in, dat hij onwillekeurig scheen te zullen vallen, wanneer hij van Ananias en Safira verhaalde; of onwillekeurig op de tafel klopte, als hij vertelde van den uit de gevangenis bij zijne vrienden terugkeerenden Petrus, en zeide: „Wie klopt daar?" — Antwoord: „Petrus, Polman!" — Wederantwoord: „Mis! ik, maar zoo deed Petrus ook" — 't Was alles bij dit onderwijs leven en actie, bestemd om onuitwischbaar in uw geheugen te blijven, omdat het u zoo geboeid had. — En van zedelijk strekking? Dat zou ik denken;

maar juist die zedelijke strekking was menschkundig bijgebracht en ging in de allergezondste richting, omdat Polman een man was van éénige paedagogische wijsheid en kracht. Daarvan moet ik u eene kleine herinnering meêdeelen, opdat ge weten moogt in welken geest een man die zoo deed, onderwijzen kon en moest.

Wanneer 't maar eenigszins weder er voor was, wachtten de meesten onzer op de komst van Polman niet in het lokaal, maar op het pleintje aan de Zijlstraat met het houten hek ervoor. Maar op dat pleintje juist was voor jongens een steen des aanstoots in den vorm van een rond gat in den muur van het huis van den buurman, dat huis met dat hooge stoepje, naar den kant niet van de Zijlpoort, maar van de Oude Gracht. Deze buurman was koopman in oud ijzer, een oud-roest, had eene belachelijke manier van spreken en doen, was een dwerg, in één woord iemand, wiens geheele persoonlijkheid jongens van onzen leeftijd tot plagen uitnoodigde. Hij moest het dan ook maar al te vaak misgelden, en niet het minst om dat gat in den muur dat aan ons pleintje uitkwam, en door ons beschouwd werd als een ongeoorloofd middel om belasting op de stookplaatsen te ontduiken. Hij sloot het aan den binnenkant, al zeer vroeg in 't voorjaar, na het schoonmaken, met een spiegeltje, sieraad zijner

pronkkamer. Maar elk weet wat Aprilletjezoet nu en dan nog wel eens geeft! Het pleintje was dan eens bedekt met sneeuw, die heerlijk plakte. Wij konden het niet laten, wierpen door het gat eenige harde sneeuwballen, die het gansche schoongemaakte vertrekje in wanorde brachten, en.... het kostbare spiegeltje in stukken op den grond!! Binnen twee minuten was de dwerg, geadsisteerd door zijne, schoon kloeker van gestalte, niet meer beminnelijke gade onder ons aan 't klappen uitdeelen en geene twee seconden na aanvang dezer strafoefening waren wij helden, schoon Wittebol nog niet geroepen had, meer dan ooit stampende en gedruisch makende, op de vlucht in 't groote lokaal, achtervolgd door onzen vijand. Wij allen, hij zoowel als wij, stonden weldra voor Polman in 't kleine lokaal waar de les zou aanvangen. Polman, *saevis tranquillus in undis* klopte wellicht juist zijne pijp uit in den door natuurgroei voor hem bestemden aschbak. Maar hoe bracht hij de opgeruide baren tot rust? Misschien door den woedenden man de deur te wijzen of geholpen door Wittebol er hem uit te werpen? Misschien door onder ons den belhamel te gaan opzoeken in eindeloos verhoor? Misschien door ons tot straf uit zijne bijbelvaste memorie een langen toepasselijken tekst voor de volgende maal op te geven, b.v.

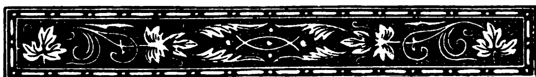
10

over 't grauwe hair, dat men moet eeren of van de jongens, die Elisa uitjouwden, of van den dwerg Zaccheus, dien de Heer zalig sprak? Volstrekt niet: zoo solde Polman niet met den Bijbel. „Man, man!" was het tot den beleedigde, „wees toch bedaard! als je wist hoe je je aanstelt, zou je er je zelf voor schamen! Ga stil naar huis, kom tot bedaren, en dan zal ik wel zorgen dat je geene schade lijdt." En toen de man weg was, sprak hij tot ons: „Gaat nu stil zitten! wij hebben al te veel tijd aan deze dwaasheid besteed. En wat heb je er nu aan gehad, iemand zoo buiten zich zelven te brengen? 'k Neem het niet erg kwalijk, want ik ben ook jong geweest. Maar doe mij nu één pleizier: laat dien man voortaan met rust." Toen wij zaten, het gebed, waarin de jongensstreek totaal werd doodgezwegen, en den volgenden dag een bezoek bij of een briefje aan de eene of andere Freule, die wel zoo goed zijn zou voor een remplaçant van het spiegeltje en vergoeding van verdere schade te zorgen. En de gansche zaak, die zich zoo dreigend liet aanzien, liep geregeld af, omdat zij op de natuurlijkste wijze behandeld en niet hooger opgenomen werd dan zij verdiende.

O onderwijzers, godsdienstonderwijzers vooral! zijt toch in den omgang met uwe leerlingen gewoon en eenvoudig! denkt aan uwe eigene jeugd!

overdekt niet alles, wat gij tot hen zegt, met een waas van vroomheid, opdat gij den heiligen schat uwer waarheid niet verspillen moogt. Denkt aan Polman en aan den dwerg!

Ook willen wij denken aan Polman, als voorlezer en voorzanger in de Nieuwe Kerk, want in dat werk was hij zoo eenvoudig als ernstig. Maar Zondagsmiddags na den dienst en na den maaltijd schaamde hij zich niet tot ontspanning in de kom van 't Buitenspaarne wat te roeien, terwijl Ds. Manger uit zijn koepel, na volbrachten arbeid, met zijn vrouw en eenige vrienden en vriendinnen, een kopje thee drinkende, het aanzagen.

XIII.

TWEEDE BIJLAGE. PREDIKANTEN IN NABURIGE DORPSGEMEENTEN.

Laat ons eerst naar Heemstede gaan! Het heeft wel niet lang geleden annexatie met Haarlem versmaad, ja zich feestelijk verheugd over de voldoening van zijn wensch door de Tweede Kamer, maar wij begrijpen, dat men redenen kan hebben, om maar niet zoo eventjes netjes bij de Wet te worden vaneengescheurd en voor een deel aan eene andere burgerlijke Gemeente te worden toegevoegd. Wij nemen het Heemstede zoo weinig kwalijk, dat wij in de behandeling der kerkelijke aangelegenheden zelfs het eerst daarheen ons begeven. Wij gaan in 't najaar van 1839 „wanneer de zon haar dwarsche stralen" enz., den door geen stoomtram nog bedor-

ven Hout door, laten aan onze rechter de Koediefslaan, en de kerk genaderd en binnengetreden vinden wij er op den predikstoel.... Nicolaas Beets?.... Nog een weinig geduld! wij denken er ons immers op één der laatste Zondagen van September, en hooren er, geheel in overeenstemming met de prediking der natuur.... eene lijkrede op den voorganger van Beets, op Ds. Hupkens, die na 31 jarigen dienst den 15 Sept. 1839 ontsliep, hebbende zoovele zielen gewonnen of in den geloove bevestigd als van iederen Evangeliedienaar Gode alleen bekend is. Maar de mensch ziet aan wat voor oogen is en denkt: hoeveel meer was en werd vooral de opvolger dan de voorganger! — De lijkredenaar van Hupkens nu was Ds. van Campen van Spaarndam.

Eerst 3 Juni des volgenden jaars wordt Beets beroepen. zonder dat er in de Boekzaal althans van eene nominatie melding wordt gemaakt. Het recht van benoeming was in handen van den Heer van Heemstede M. A. Beels. Deze achtte waarschijnlijk evenals de Kerkeraad eene nominatie overbodig, daar zijn reeds zoo beroemde stadgenoot, de dichter Nicolaas Beets, Candidaat tot den H. Dienst en op eene dissertatie *de Aenea Sylvio* tot Doctor in de Godgeleerdheid bevorderd, eerlang Bruidegom van v. d. Palm's kleindochter Aleida van Foreest,

als van zelf was aangewezen tot Predikant voor het landelijke, in de onmiddellijke nabijheid zijner geboortestad gelegene Heemstede.

De intrede had plaats den 4den October 1840, des namiddags over den tekst Joh. 17 vs. 17: „Heilig ze in uwe waarheid: uw woord is de waarheid." Des voormiddags had zijn boezemvriend Hasebroek hem bevestigd, predikende over Maleachi 2 vs. 7*b*: „Hij is een Engel des Heeren der heirscharen." Wij vertrouwen, dat de hoorders terstond aan de beteekenis *Bode* van het woord Engel zullen gedacht hebben en aldus niet aan het karakter maar wel aan de roeping van den bevestigde; wij vertrouwen ook dat de ernstige Jonathan zijn bevestigingspreek niet tot eene lofrede zal gemaakt hebben.

Wat bij deze bevestiging wel eenigszins verwondering wekt, is dat, zoo wij de Boekzaal als vertrouwbare bron mogen beschouwen, niet één der Haarlemsche Hervormde Predikanten aan de gebruikelijke handoplegging heeft deelgenomen. Misschien was dit aan onwillekeurige oorzaken toe te schrijven, maar bij mij wekte dit herinnering van de plaats door Beets toen bekleed in de gedachte van veler mijner stadgenooten. Beets moest toen nog worden wie hij later en vooral op zijn zeventigsten jaardag voor geheel Nederland geweest is: „aller roem en kroon." De Haarlemmers evenmin als velen

in Nederland zagen tegen „de Camera" toen zeer hoog op en dachten er niet aan, dat dit boek tientallen jaren lang door druk op druk onder opeenvolgende geslachten bij duizendtallen zou verspreid worden. De Haarlemmers zagen er eene persifflage van hunne burgerlijkheid in, ja soms van bepaalde personen, waarvoor „zoo'n jonkmensch" zich had behooren te wachten. De Haarlemmers waren alleszins voorstanders van „deugd en goede zeden," maar in de leer en het doen van het Beets aantrekkende „Réveil" zagen zij eene door hen zeer verdachte *overdreven* vroomheid: de Haarlemsche geest waarschuwde dus dagelijks de jongeren van jaren tegen zulk eene gevaarlijke richting. Daar en toen werd het woord bevestigd, later door Groen in het eerste deel van da Costa's door hem uitgegeven brieven aangeteekend over „den toenmaligen, thans voor velen ongelooflijken graad der antipathie *tegen ieder die bezwaren tegen den geest der eeuw had.*" Ik heb het als gymnasiast niet gewaagd voor een enkelen keer naar Heemstede te gaan om Beets te hooren; ik moest voorzichtig zijn en zorgen dat ik geen naam kreeg, die mij in mijn kerkgenootschap allerminst, tot aanbeveling zou geweest zijn. Eerst in mijn tweede studiejaar hoorde ik hem op een Woensdagavond te Haarlem die heerlijke overdenking voordragen over Petrus'

verlossing uit de gevangenis, welke ik later in de Stichtelijke Uren wedervond. Mijne verrukking over het gehoorde werd gerechtvaardigd door Ds. de Waard, die mij bij het uitgaan der maar tamelijk bezette kerk ontmoette, en zijne ingenomenheid lucht gaf met de woorden „Men zegge er van wat men wil: 't is uitnemend." De Waard was anders waarlijk geen man, die aanleg had om het Réveil te waardeeren, maar gelukkig onbevoordeeld genoeg om, waar het zooveel schoons, goeds en waars te genieten gaf, dat mede te smaken en te prijzen.

Eindelijk, nadat hij zeven jaar te Heemstede stond, had ik dan Beets gehoord; toen hij er kwam dacht ik er niet aan, zooals ik zeide, hem te gaan hooren; wel ging ik met een jongen vriend naar Heemstede om te zien, met eigen oogen te zien, of het zoo was, wat men verhaalde, dat aan de deur der pastorie geschilderd of op eene koperen plaat uitgebeiteld stond: *N. Beets, Herder!* Ongeloofelijke graad van antipathie tegen ieder die bezwaren tegen den geest der eeuw had!

Wat kende men Beets weinig! Ja, hij ging om, intiem om met „al die fijnen," met Koenen, de Clercq, de Marez Oyens, Pierson, zelfs met da Costa. Maar daarom verloochende hij het goede niet, dat den Haarlemschen geest kenmerkt; neen! hij was en bleef de lofredenaar van Anslijn

en van „den braven Hendrik," van welken de ortthodoxie anders een afkeer heeft. Wie zijne „kruiswoorden" en zijn eersten preekbundel kent zal gevoelen hoe moeielijk het was beide krachten die in zijn geest werkten vereenigd te behouden: het nuchter zedelijke en het mystisch innige. Onder Gods leiding heeft daartoe gediend zijn weg door de kerk. Doorgevlogen is hij haar niet. Rustig arbeidde hij dertien jaar te Heemstede en liet zich door Middelburg niet verleiden noch door de Zuid-Afrikaansche kerk, die zijne eerzucht prikkelde met haar aangeboden hoogleeraarstitel: hij bleef predikant; sedert 1854 te Utrecht, om ook in de stadsgemeente zijne vorming te voltooien, daarna der Kerk nog tien jaar als Hoogleeraar van goeden dienst te zijn. Zóó werden van lieverlede de tegenstrijdige elementen meer één onder de leiding des H. G. en één geheel werd de vriend van Anslijn en de voorstander van het Réveil. Neen, die eerste verdween niet in den tweede; dat zagen we toen hij Groen bij het behandelen der schoolkwestie in het aangezicht weerstond en den goeden nog krachtig in hem getuigden Haarlemschen geest hulde bracht, die in nuchteren eenvoud alles versmaadt wat maar naar oneerlijkheid zweemt. Zoo is hij ons *aller* Beets geworden, altijd helderder toonende dat, zal het goed zijn, de geest van braven

Hendrik en van het Réveil elkaar moeten doordringen!

Ik zou niet van levenden gesproken hebben; maar dat ik van Nicolaas Beets eene uitzondering maak nu ik hem, uitzondering ook op den regel: „Voorgeslachten kwijnden henen" op mijn weg bepaald ontmoet, zal ieder goedkeuren, die ook maar eenigszins met mij in de hoogachting deelt, welke ik dien Hoogwaardige toedraag.

Korter bezoek maken wij aan Bennebroek met zijn bekoorlijk kerkje. In dien tijd bespeelde de Directeur der Haarlemsche mannenzangvereeniging J. E. Schmitz daar het orgel, en van 26 Juni 1831 tot 29 Sept. 1850 verkondigde Ds. H. Henny, van Zandvoort beroepen, er het Evangelie. Deze had er op nominatie gestaan met de candidaten Juynboll en Weijers, beide later Professoren in de Oostersche letteren te Leiden. Zijn zwager was de op Henny's vorige standplaats Zandvoort later zoo geëerde Cornelis Swalue, dien wij daar zes jaren na hem van 7 Mei 1837 tientallen jaren lang tot het jaar 1882 werkzaam vinden.

Wat deze Cornelis Swalue met Dr. Smit voor de materiëele, intellectueele en moreele ontwikkeling van Zandvoort geweest is, valt niet zoo gemakkelijk te beschrijven; maar Swalue was al die jaren bezig met het leggen van den vasten en onwrikbaren grondslag van

dezen vooruitgang door zijne trouwe, hartelijke, bezielende evangelieprediking. Wat deed hij ontzaglijk veel voor de ontwikkeling van het kerkgezang in zijne Gemeente, vooral nadat zij (1846) een fraai orgel rijk was geworden door de gift van den Heer A. E. Santhagens ter nagedachtenis van diens overleden vrouw! Drie jaren later (1849) mocht hij eene kerk inwijden, die zonder zijne krachtdadige inspanning moeilijk ware tot stand gekomen.

Nog vond ik hem in 1876 op zijn post wakker en levendig, al was hij vaak reeds bezocht door aanvallen van zwaarmoedigheid. Bijzonder genoot ik in zijne gesprekken van zijne bewonderenswaardige menschenkennis, kennis van het hart niet alleen van den visscher, maar ook van den groote der aarde. Voorzag deze hem van geld, als hij 't voor zijne Gemeente behoefde, in zeer ongelijken ruil ontving hij van hem de kostelijkste zielszorg, desnoods de strengste boetprediking, als ware Swalue een Johannes de Dooper voor de Herodessen, Herodiassen en Herodianen geweest. Want met zijn Evangelie in de hand was hij onverbiddelijk streng en ontzag hij niemand. En.... volstrekt niet opgegaan in philanthropische bemoeiingen of als een die zijne boeken voor een menschlievend doel had verkocht, met voorbijzien van Hand. VI : vs. 1 en v.v.

Degelijk en toch voor de Zandvoorders in de eerste plaats geschikt heb ik hem toen nog hooren preeken. Ik wist wel dat daar aan de zee een verdienstelijke oude Swalue in den Evangeliedienst arbeidde, maar dat ik hem daar homiletische modellen zou hooren leveren, dat had ik niet verwacht, en toch was het zóó. Ja, bij hem vond ik juist wat ontbrak bij de bevestiging van den eersten predikant te Santpoort, 4 Mei 1845, Dr. C. J. v. Ketwich door diens schoonvader Prof. v. Hengel.

Er was namelijk in 1844 te Santpoort eene nieuwe Gemeente opgericht. De kerk werd 1 December van dat jaar geopend met eene rede van den Consulent Ds. J. B. Nijhoff, Pred. te Spaarndam, die predikende over Efezen 2 vs. 19—22 een toon aansloeg nogal verschillende van hetgeen daar later zou worden gepredikt, toen Santpoort de moderne Gemeente van de buurt werd en bediend door Frans Rauwenhoff, Laurillard, F. Hugenholtz en van Loenen Martinet, zelfs volgens liberale leden der Synode bedenkelijk handelde door eigenmachtig de liederen van den Protestantenbond in te voeren. Niemand kon dit toen voorzien en de professorale bevestiger had daaraan ook geene schuld. Maar toen ik op den Meidag van 1845 in het zweet mijns jeugdigen aangezichts langs den Schoterweg daarheen getogen dat nieuwe kerkje zag

en al de Hooggeleerden en Weleerwaarde zeer geleerden, die met mij Prof. v. Hengel hoorden uitspreken eene bevestigingrede, in exegetisch en theoretisch- homiletisch opzicht onberispelijk (gij zelf zoudt er u van kunnen overtuigen, want zij is gedrukt), weet ik wel, dat ik reeds zekeren indruk kreeg van het onvereenigbare eener professorale prediking, al nam deze den eisch der populariteit als homiletische wet op haar manier in acht, met een eenvoudig dorpsgehoor. En die indruk was zoo diep, dat ik 22 jaar later, door eigen ervaring onderwezen en gehoord hebbende de echt populaire prediking van Swalue, naast den leerstoel van v. Hengel een er zou hebben willen opgericht zien voor den man, die degêlijk en populair prediken beide machtig was. Doch aan zoo iets dacht men niet en denkt men nog niet. Toen van Hengel moest vervangen worden was het immers de vraag, wie zijner opvolgers, Niermeyer of Kuenen, de homiletiek zou nemen. Kuenen zelf schreef mij „lach niet!" want hij die nooit Predikant geweest was gevoelde zelf zijne onbevoegdheid. Toch werd onderhandeld onder den invloed van bijkomende motieven, als b.v. het getal en de geldelijke voordeelen van collegies aan elk der twee toe te bedeelen, maar aan het belang der wetenschap en der kostbare zielen, die later de vruchten

der homiletische lessen zouden genieten, dacht men niet in de eerste plaats. Zou men ook voor de exegese een dogmaticus hebben kunnen gebruiken? Maar voor de homiletiek werd gedacht aan Kuenen, die zichzelven totaal ongeschikt rekende, niet voor hermeneutiek en inleiding op het O. V., maar bepaald voor homiletiek. Arme homiletiek! Wie dacht er, u ten behoeve, aan een man als Cornelis Swalue van Zandvoort?

Wat de van Hengel-methode goeds maar ook stijfs van een prediker maken kan, heb ik ten dien dage gehoord op een Zondagavond in de Groote Kerk. Aldaar trad toen op de bekwame, jeugdige Predikant van de pas weder afzonderlijk bestaande Gemeente Wijk aan Zee, H. P. Schuuring. Later diende hij langen tijd te Ruurloo; toen hield hij eene tot in het wanhopige uitgewerkte rede naar v. Hengeliaansch model over „onze wandel is in de hemelen" (Fip. 3 : 20a), driemaal drie punten, elk misschien in nogmaals drie verdeeld. Maar laat ik mij beperken, want van Wijk aan Zee kwamen wij te Beverwijk, en waar zouden wij eindigen?

Laat ons naar Haarlem terugkeeren en Velsen aandoen, om hulde te brengen aan Abraham Hofman, die er 8 Nov. 1846 over deze woorden: „Hulp van God verkregen hebbende," enz. zijn 25 jarig jubilé van in die Gemeente volbrachten

dienst vieren mocht, en er nog werkzaam bleef tot in 1864, toen hij emeritus werd; 43 jaar was de waardige man er Herder en Leeraar. Hij gaf in de Boekzaal enkele minder en meer gelukkige proeven van poëtischen aanleg. Geene dezer zal echter vergeleken met een der minder gelukte verzen van zijnen nabuur Beets er aan doen twijfelen, dat ook aan den dichterlijken hemel de ééne ster verschilt in heerlijkheid van de andere ster.

Te Spaarndam overleed 2 Jan. 1842 Ds. W. C. v. Kampen, dien wij nog geen drie jaren te voren te Heemstede de lijkrede op Ds. Hupkes hoorden houden. Hij werd 11 Januari 1843 opgevolgd door Ds. Nijhoff van Kwadijk, want Swalue, eerst beroepen, verkoos Spaarndam niet boven Zandvoort. Wij zagen Nijhoff als consulent de openingsrede der nieuwgebouwde kerk te Santpoort houden. Hij bleef tot 7 Nov. 1847 te Spaarndam, waar hij opgevolgd werd door Klippink's schoonzoon A. G. Jans op 4 Juni 1848. Nog altijd dient deze Kerk te Westzaan, maar zijne stem zal wel iets van hare klankrijke volheid verloren hebben, over welke Kuenen en ik ons zeer verbaasden, toen wij beiden nog studenten, hem eenige weken na zijne intrede waren gaan hooren en hem met wel wat al te krachtige klanknabootsing hoorden prediken over Psalm 29 vs. 3: „De God der eere dondert."

Toepasselijk was de preek anders zeker, want in de afgeloopen week had de stem Gods door den donder zeer krachtig gesproken.

Te Bloemendaal, waar wij de schoonste gelegenheid hebben om van onze tochten door Haarlems lieve omstreken eens recht aangenaam uit te rusten vierde 18 Nov. 1843 de herdenking van zijnen 25-jarigen dienst aldaar de eerwaardige en bekwame Nicolaas de Graaff. Hij was er dus aangevangen einde 1818, en daar hij in den zomer van 1849 eerst emeritus werd, heeft hij in die Gemeente bijna 31 jaar gearbeid. Zijn zoon Ds. C. N. de Graaff had van zijn vader den lust tot studie geërfd, want hij leverde in die dagen van lang zoeken naar eene standplaats, wegens groot aantal van Candidaten, eene dissertatie over den tweeden brief van Petrus en daarna nog eene monografie over denzelfden Apostel. De vader schreef o. a. omstreeks 1834 een eigenaardig werk in twee deelen, getiteld „Het Evangelie, de weg der zaligheid." waarin hij ook de vraag of en in hoeverre Gods doel met de stichting des christendoms bereikt was, zorgvuldig behandelde. Blijken van leven in zijne Gemeente leverde het kerkezakje in giften van *f* 1000 (16 Juni '40) en van *f* 3000, en *f* 1500 in 1846. Ook was tijdens zijne bediening de verhouding tusschen Katholieken en Protestanten zeer vriendelijk. Bij gebruik van

kerkhof en school werd de grens niet nauw getrokken; dominee en pastoor konden nog samenwerken.

Nadat de Graaff was afgetreden, volgde hem voor drie jaren op Ds. A. Dekkers van Garderen, die in 1853 zijne plaats ruimde voor Lieuwe Steinfort. 22 jaren lang diende deze de Bloemendaalsche gemeente, maar zijn diensttijd valt geheel buiten mijn bestek. Dit doet mij aan één kant leed, want merkwaardig was zijn persoon en beteekenisvol zijn arbeid. Maar aan den anderen kant.... Wie kan Steinfort teekenen? Wie heeft *hem* begrepen?

XIV.

SLOTWOORD.

Eer wij scheiden, waarde lezers! dank voor uw geduld en verschooning gevraagd voor al wat er gebrekkig was in mijne mededeelingen en beschouwingen. Ik ben wel zoo nauwkeurig mogelijk geweest, maar vergissing en dwaling werden hierdoor niet uitgesloten. Wat mij als zoodanig werd aangewezen door mijn hooggeachten Collega B. J. Adriani en door mijn ouden Haarlemschen vriend Ds. Heidenrijk van Tiel, heb ik in dezen gezamenlijken afdruk gewijzigd en verbeterd. Hun mijn oprechte dank! Toch bleef er zeker nog wel meer onnauwkeurigs in mijn werk over en menige fout van meerdere beteekenis: vergeeft het mij en geniet van het goede,

dat ik u mocht mededeelen. Ik heb mijn best gedaan de nagedachtenis van niemand te beleedigen, en wie ik beschreef eer in te gunstig dan in te ongunstig licht te plaatsen, zelfs als ik op het gebrekkige moest wijzen, dat in de wereld is en in de kerkelijke wereld niet het minst. En alzoo vertrouw ik, dat *summa summarum* een gevoel van dank niet alleen mijn hart, maar ook de harten mijner lezers zal vervullen voor het vele, ja zeer vele goede, dat de Heer der Gemeente in die dagen van ouds haar gedaan heeft, vaak door minder in 't oog vallende, bijna vergeten, gewone dienstknechten, van wie het Hem toch behaagde Zijne kracht te laten uitgaan en door wie Hij zijne Kerk in stand hield.

Maar wat zullen wij nu zeggen van de Protestantsche Gemeenten te Haarlem en om Haarlem in den tegenwoordigen tijd? Kan het ons (ik mag mij immers nog wel rekenen als één uwer?) gebeuren uit de volle borst saam te zingen, na dien eersten regel van de voorgeslachten, die wegkwijnden: „en wij bloeien op hun graf?" Bloeien? bloeien?? Laat ons eerlijk zijn! Hoe moeilijk 't ook zij geestelijke en kerkelijke toestanden zuiver te beoordeelen — bloeien? neen! dat doen wij niet op hun graf. Ons motto is geen juichtoon, veeleer eene zeer ernstige vraag aan onze consciëntie; en het

beschamend antwoord luidt: hoeveel gebrekkigs de Gemeente toen ook ontsierde, hoeveel daarvan thans is verdwenen, de vaderen stonden boven ons in ijver, in vastheid, in .... geloof, hoop en liefde. Want ik denk nu niet voor alles aan uitwendige teekenen. Laat Rome eenen zeer grooten tempel, zoo groot als St. Bavo, bouwen; het is goed en getuigt óók van leven; meer ingenomenheid met den uitwendigen eeredienst zou ons Protestanten niet kwaad staan, en 't is geen goed teeken, dat er niet meer kerken zijn opgericht of vergroot voor Hervormden, Lutherschen en Doopsgezinden dan alleen die voor Remonstranten en Afgescheidenen, terwijl het getal inwoners van Haarlem ontzaglijk is toegenomen. Al ware echter het getal kerken verdubbeld en dat der zitplaatsen verdriedubbeld — voor echten bloei bewees het nog niets, zelfs nog niets als men Haarlem had weten te maken tot een centrum van (waarom?) gezochte predikers en van volle kerken. Het Koninkrijk Gods komt immers niet met uiterlijk gelaat. Men kan slechts iets vorderen in rechtmatig oordeelen over den bloei, door het innerlijke, dat achter dat uiterlijk gelaat zich verschuilt, op te zoeken en, door den H. Geest geleid, te toetsen en te wegen. En wie, die dit biddend doet, moet niet erkennen dat wij, alles in zijn geheel genomen, bij het geslacht van toen ach-

terstaan; dat ongeloof en twijfel de Gemeente verzwakt, zeer verzwakt hebben, dat wel veel gebrekkigs en vormelijks is verdwenen, maar volstrekt niet door evenveel goeds, wezenlijks, geestelijks, is vervangen, en dat wij waarlijk in onheilig gekibbel bij het voorgeslacht niet achterstaan?

Dus! wij zingen den eersten regel alleen: van 't *kwijnen?* dus! wij zwijgen van 't *bloeien?* Wij zouden er zeker toe veroordeeld zijn, als de Heer Zijn volk de genade niet gaf altijd te zingen in hope, als voor dat volk niet was weggelegd het „zich verblijden in den Heere ten allen tijde."

Neen, eigenlijk bloeien wij niet, maar toch wel zeer zeker in hope, in hope op den Heer, die grooter vastheid heeft dan wat voor 't oogenblik gezien wordt, dan de meest tastelijke werkelijkheid. Daarom, gelijk de Heer zijn koninkrijk vergeleek met den akker waarop het zaad wordt gezaaid, zoo willen wij de uitwendige verschijning er van in de verschillende kerken vergelijken met het bloembed, dat 's zomers allerverrukkelijkst bloeit, maar stormachtige najaarsdagen, wintersche tijden en kille voorjaarsnachten kent. Dan is er vaak nog meer gebrek aan leven en bloei dan in de kerken; *alles* is dor en dood. Het bloeie niet, doch wij weten dat het weder zal bloeien. Zulk een wintersche koude met sneeuw,

hagel en stormwinden hebben wij in de laatste vijftig jaar beleefd, maar er zijn teekenen, dat de winter weêr wijkt voor de lente. En...

Zoo maar de Heer zijn stemme gaf:
„Gij heemlen, drupt van boven af;
Gij wolken, vloeit van zegen;
Gij aarde ontsluit uw zwangren schoot
Schiet uit in overvloed van brood;"
Wie hield den wasdom tegen?

Zoo doe dan toch, o Heere! Giet uwen Geest uit in volle, volle stroomen over de mannen en over vrouwen en over de kinderen, die in mijn geliefd Haarlem wonen, daarin en daaromhenen, in die prachtige streken, waar ook de zee u den lof zingt, of het zomert of wintert, aldoor. Dit bidt van U, die U dankt, omdat Gij hem het genot gaaft te getuigen van wat er was en geschiedde in de oude dagen zijner jeugd, en hoe Ge toen gewerkt hebt naar uw welbehagen.

Ja, lieve lezer! dit was waarlijk een genot mij bewaard door den God mijns levens, want eene zachte drukking van onverbrekelijke banden, herinneringen eener goede jeugd, van veel verkwikkend natuurgenot, van zoovelen aan wie ik zooveel ben verplicht, gehechtheid aan plaatsen waar ik heb gespeeld en gejuicht en geleden en geleerd, dat alles heb ik genoten door het weêr te gevoelen bij de beschrijving van wat eens — zoo lang geleden! — onder u is geschied!

Gedurig was de psalm in mijn hart: „Zoo ik u vergeet, vergete mijne rechterhand zich zelve!" Dat hart is dankbaar voor den zegen, te Haarlem jong te zijn geweest! En 't voelt zich aan Haarlem verbonden tot den einde toe. Zeide Hinlópen (hij was dan ook niet te Haarlem geboren en opgevoed) bij zijn afscheid: „Mijn gebeente zal in uwe nabijheid niet rusten," van u afscheid nemende, zeg ik: „Ik hoop dat het mijne nergens anders dan op uw kerkhof rusten zal." Ja dààr, waar aan den ingang staat te lezen het vonnis: „Stof zijt gij en tot stof zult gij wederkeeren!" maar ook het genadewoord: „Zalig zijn de dooden die in den Heer sterven"; ja, dààr op ùw kerkhof bij honderden oude bekenden, geëerden en geliefden en.... bij de dooden van mijn eigen huis, die mij zijn voorgegaan, en die ik dààr heb ter ruste gelegd!

